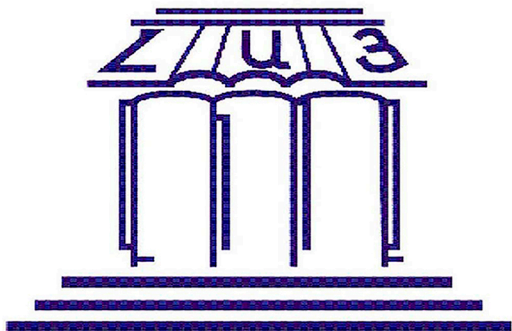

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
նչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

ՔԱԴԵՎՈՍ ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆ

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ՊԼԵՏՄԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

891.99.092 ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ա - 78

928

186
196
206

391.99.092 Նախնական
Ա-78

-6 NOV 2011

ՔԱՂԵՎՈՍ ԱՎԴԱԼԵԳՅԱՆ

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

ՊԵՏՄԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆ

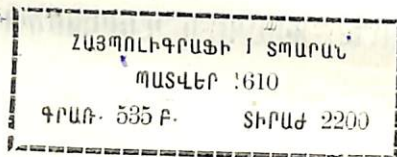
ՅԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԵՎԱՆ

1928

20 FEB 2013

70.153

24191-59

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ ՀԱՐՅՈՒՐԱՄՅԱԿԻ
(1829—1929)

Ա. Ռ. ԹԻՎ.

24191-59

ՄԻԲԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

1829—1866

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Ցեքես
աջաբաններ	7
I. «Յերկրագործության» արժեք	13
II. Ի՞նչ է կապիտալիզմը	17
III. Շահագործող դասակարգի իդեոլոգները	20
IV. Կոիվ կապիտալիզմի դեմ	26
V. Յերկրագործության, հողի համայնացում, ին- դիվիդուալիզմ	33
VI. Յերկրագործության ջատագովումն ու հողի հանրայնացման պահանջներն անցյալում	40
VII. Դասակարգ քե ազգության	47
VIII. Մատերիալիստական նացիոնալիզմ	52
IX. Վարձկան մշակության Սցիլլան ու վաճառակա- նության հարիւրդան	57
X. Մաֆիան ու մինիմում ծրագրեր	64
XI. Զլուժված հանգույց	73
XII. Վաճառականությունը յերկրագործության ա- դախին	78
XIII. Ազգային արդյունաբերություն	86
IV. Դյուդացիության փողի մատակարար	93
XV. Նալքանդյանը մերկանտիլիստ	98
XVI. Հայ մերկանտիլիզմը, գյուղացիության իդեո- լոգիա	106
Երջարան	113

ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ

«Փոքր ե լոկ ե միայն ստանալը ե սեպհա-
կանելը զանազան զիտութիւնք ե տեղեկու-
թիւնք, վոր հայտնագործել էյին ուրիշները՝
Հարկավոր ե այդ ստանալուց ե սեպհականե-
լուց նույնիսկ մարդու մեջ կատարվի մի հե-
ղափոխութիւն—վերածնելութիւն, նորան ան-
հրաժեշտ հարկավոր ե սեպհական գործունեյու-
թիւն, ընդունող, զնահատող ե իշխող այդ
գիտութիւնների վերա, հարկավոր ե մտքի
արարչական, ստեղծագործական զորութիւն.
հարկավոր ե, վոր այդ տեղեկութիւնքը դրվի յին
վոչ վորպէս սերմեր ավազի վերա, այլ շարժու-
թիւն յաւանքստեիին հոգի մեջ ե պտուղ տա-
լին: Այս ստեղծագործական զորութիւնը
մտքի՝ ե նորա զլեռնութիւնը:»

Խ. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

Դեռ եւս 1910 թվականի սկզբին նպատակ ունենալով
ընթերցողներին ծանոթացնելու այն գաղափարներին
հետ, վոր պարունակում ե Միքայել Նալբանդյանի
«Յերկրագործութիւնը վորպէս ուղիղ ճանապարհ»
յերկը, մտադրվել էյինք այս փոքրիկ աշխատու-
թյան մեջ ամփոփում մտքերը զբի տունել, բայց
մի քանի կողմնակի հանգամանքներ ստիպեցին կարճ
ժամանակով հետաձգելու այս ձեռնարկութիւնը:

Հետագայում, 1911 թվականին, Նալբանդյանի մա-
սին մեկ յերկու աշխատութիւնների հրատարակվելին ի-

մանալով՝ յետ կանգնեցինք առաջադրած նպատակից՝ խորհելով, վոր հայ հրապարակախոսի յերկերն առանձնապես ուսումնասիրող յուրաքանչյուր գլխակ անձ ա՝ մենայն հավանականությամբ յերեսն կհանե ուշադրութեան արժանի գլխավոր փաստերը և կհանդէ միակ հրապարակող յեզրակացութեաններին։ Ուրեմն ավելորդ և ու վնասակար չաւելութեան, — մատածում և յինք, — հայց դրական նեղ հրապարակը դուրս բերել մի նոր, նույնպիսի մտքեր ամփոփող գրվածք։

Սակայն լույս տեսած նոր ուսումնասիրութեաններին ծանոթանալուց հետո տեսնելով, վոր մեր լավատես ու ալլահավան յենթագրութեանները չեն իրականացած, և նկատելով, վոր Նալբանդյանի մասին տարբեր բանավեճերը արտահայտված թյուր կարծիքների վիժակը հորդանալու վրա յե, այլ և կամենալով մերովսանն հարգել հայ Գրականութեան նվիրական հիշատակը նրա գլխավոր յերկի հրատարակութեան հիմնադրակի (1862-1912) առթիւ, — վստահացանք ընթերցողների առաջ դնելու մեր այս թոուցիկ ուսումնասիրութեանը։

Այս վերլուծական ահնարիկ մեջ չեն չոստոված Նալբանդյանի յերկի փոխիտութեանն ու անտեսագիտական մի քանի կարծիքներն, սրինակ, կյանքի, փոխիտութեանն առարկայի, փողի ու սրա չըջանառութեան, թանգութեան ու այլ առարկաների մասին հայտնած մտքերը, վորովհետեւ մեր նպատակն և յեղել պարզել, թե ինչ դատաւարագլին վողի յե իշխում նրա հայացքների մեջ. ուստի այս նպատակին հասնելու համար նկատի յենք ունեցել վոչ թե «Յերկրագործութեան» մեջ ամփոփված ամեն մի փոքրիկ մանրամասնութեան,

այլ հեղինակի աշխարհայացքի հիմնական մասն, այն և՛ անտեսութեան ձեւերի մասին հայտնած կարծիքները։

Ճշմարտասիրութեանը թելադրում և ասել, վոր աշխատութեանս մեջ Նալբանդյանի մասին հայտնած մտքերից մի քանիսն ավելի առաջ եւ արտահայտված են յեղել հայ մամուլի ու գրականութեան մեջ։ (Հմտ. 1. «Միքայել Նալբանդյան», հոգւած Ա. Մարտունու, «Հորիզոն» լրագիր, Թիֆլիս, 1910 թ., №№ 246 ու 247 և 2. «Միքայել Նալբանդյանի անտեսական թերուհան» Գեր. Պալյանի, Բաղու, 1911 թ.)։ Սակայն և այնպես մեր այս գրվածքը նախորդ աշխատութեանների առակ կրկնութեանը չէ։ Նալբանդյանին վերաբերյալ գրականութեանը ծանոթ ընթերցողը հեշտութեամբ կնկատե այն գաղափարները, վարսմ առաջին անգամ այս վերլուծութեան մեջ եւ յերեւման գալիս։ Ակնարկս վերաբերում ե հատկապես գրվածքիս XI—XVI գլուխներին։

Բացի այս մենք չենք բաւականացել ուշադրութեան արժանի այս կամ այն կետի վրա լոկ մատնանել լինելով, չենք հարկադրել ընթերցողին հավատալու մեր «աղնիվ խոսքին», այլ աշխատել ենք նրան համոզել ու առաջադրած թեղիաներն ապացուցանել՝ առաջնորդ ընդունելով մեծ պատմարանի—Թոմաս Բոկլի այն խոսքերը, թե «բոլորովին այլ բան և վորեւ ընդարձակ, ընդհանուր ճշմարտութեան յուրացնելը և այլ բան՝ այս ճշմարտութեանը յուր ճշուգտութեաններով հետադրուելն ու ամեն ընթերցողի համար համոզիչ պացույցներով հաստատելը»։

Թ. Ա.

1912 թ. ոգոստոսի 25-ին,

Մեծ Ղարաբեղիստ։

ՆԵՐԿԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱԲԱՆԸ

Ինչպես ժամանակակից մամուլից էլ հայտնի չէ, մեր այս աշխատությունը 1913 թվականի գարնանը ցարական գրաքննության կարգադրությամբ փաստիկանության կողմից գրավվել է հենց տպարանում (վաղարչապատ) դեռևս չտեսարած վիճակում: Ստիպել էր քուլակի XI—XIV ու XV—XVI գլուխները հնարավոր չեղավ նույն ու հաջորդ տարում, իբրև յերկու տասնձին հոգված, վարչ լրացումներով հրատարակել մամուլի մեջ Նորայր Պողիկյան կեղծանունով («Մերկանախիկով» հայոց մեջ»—«Հորիզոն» լրագիր, Թիֆլիս, 1913 թ., №№ 268, 269 ու «Հանգույցի լուծումը—Միքայել Նալբանդյանի աշխարհայացքի բնորոշման խնդրի շուրջը»—նույն լրագիր, 1914 թ. №№ 6, 10, 15, 21): Գրական-պատմական վերլուծությունն այն հատվածները, վերոնշյալ վերաբերում են Արսեն Թոխմախյանին, հետագայում զարգացնելով՝ նորհյուսիսի հետ գարձրինք առանձին աշխատություն, վոր նախ յայտ տեսավ նույն պարբերականում («Հորիզոն», 1914. №№ 66, 80, 95), իսկ 12 տարի անց 1926 թվականին տպագրվեց իբրև ատանձին գրքույկ «Արսեն Թոխմախյան» վերնագրով, «Հերմես» հրատարակչության հրատարակությամբ:

Այժմ, 15 տարի հետո, աշխատությունն վերահրատարակման գրգռապատճառը Միքայել Նալբանդյանի ծննդյան հարյուրամյակին է, վոր լրանում է դալ տարի

(1829—1929): Մեր կուլտուր-կրթական հիմնարկներն ու գրական կազմակերպությունները պետք է տոնեն և անշուշտ կտոնեն հայ մեծագույն հեղինակներից ու անգրանիկ հեղափոխականներից մեկի հիշատակն՝ ի միջի տլլոց նախ յայտ ընծայելով նրա յերկերից ու նրան վերաբերող գրականություն: Նալբանդյանի չարատանջ ճակատին բուրբելիք գրական պատկի մեջ դնելու համար յուր կողմից ահա այս աննշան վոտովին առաջարկել իրավունք է համարում տողերիս գրողը, վոր հալածվել է նրա հալածական հիշատակին «ի խորոց սրտի» մեծարած լինելու պատճառով:

Ցարական գրաքննության վորակման հետևանքով քաղաքական-գրական վավերագիր դարձած այս աշխատությունը հրատարակում ենք անփոփոխ՝ չհաշված լեզվական մի քանի մանր ուղղումներ, վորոնց թվարկումն ալելորդ ենք կարծում:

Նալբանդյանի նկարը, վոր կցված է գրքույկին, հանված է նկարիչ Յե. Չերեպախինի քաշած յուղաներկ պատկերից, վորը պահվում է Հայաստանի Պետական Թանգարանի գրական բաժնում:

Վերջում պարտք ենք համարում շնորհակալություն հայտնել յեղորոք—Խաչատուր Ավագյուլյանին ու ընկերոջս—Վարդան Փոթեյանին, վորոնցից առաջինն ուսուցչական սուղ միջոցներով ու յերկրորդի ջանադիր հսկողությամբ կատարվել է գրքույկին 1913 թվականի հրատարակությունը:

Թ. Ա.

1928 թ. հունվարի 9-ին,

Յերեվան:

ՄԻՔԱՅԵԼ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

Պատմական—գրական վերլուծություն

Միքայել Նալբանդյանը ուսսահայ գրականության առաջին շրջանի ուրիշ հեղինակների նման ծառայել է գրականության մի քանի ճյուղերի: Գրել է բանաստեղծություններ, որինակ՝ «Ազատն Աստված», «Խառլազի աղջկա յերգը», «Մանկության որեր», «Յերազ», «Վայր բնկնող աստղեր», «Հիմի յեւ խոսենք» և այլն, ունի վեպեր, որինակ՝ «Մինին խոսք, մյուսին հարս» ու «Մեռելահարցուկ», լույս է բնծայել գիտական աշխատություն—Ղազար Փարսեցու՝ Վահան Մամիկոնյանին ուղղած թղթի աշխարհարար հրատարակությունը բազմաթիվ ծառայություններով և վերջապես արել է ոտար լեզուներից թարգմանություններ, վորոնցից մեկնահայտնին է Եթեն Սյուրի «Թափառական հրեան»:

Զնայելով, վոր հիշյալ աշխատություններն արժեքավոր են գրականության պատմության համար, վորովհետեւ պատկանում են արեւելեյան աշխարհարարով զբաղված առաջին յերկերի թվին և նույն ճյուղերում կատարված անդրանիկ աշխատություններից են, այնուամենայնիվ նրանք չեն կարող Նալբանդյանի համար նշանավոր հեղինակի անուն վաստակել: Հայ մտքի գար-

գացման պատմության մեջ Միֆայել Նալբանդյանը մեծ տեղ է գրավում վոչ թե բանաստեղծական, փոփոխական, դիտական ու թարգմանական աշխատություններով, այլ հրապարակաստական գրվածքներով:

Սակայն այս վերջին յերկերն սկզբից և յեթ քարացած, անփոփոխ աշխարհայացք չեն պարունակում. ժամանակի ընթացքում Միֆայել Նալբանդյանի դավաճանած գաղափարները փոփոխության յենթարկվելով զարգացման գագաթնակետին եւ հասնում հատկապես «Յերկրագործությունը վարպետ ուղիղ մանուկարի» գրվածքի մեջ, վորը հայ յերկվելի հեղինակի հրապարակախոսական յերկերի պսակն է կազմում:—

Հիշյալ գրվածքը, վոր տառջին անգամ հրատարակվել է Փարիզում 1862 թվականին և վորի վրա հեղինակի անվան փոխարեն գրված է յեղել Սիմեոն Մանիկյան հեղծանունը, հայ հրապարակախոսի զխաղժոր աշխատությունը լինելով հանդերձ նաեւ ընդհանրապես հայոց գրականության նշանավոր հեղինակություններից մեկն է հետեւյալ պատճառով: Հայոց գրականությունը, վոր հարուստ է յեղել կրօնական ու դավանաբանական հարցերին նվիրված յերկերով, պատմադրական աշխատություններով, վոր այժմ էլ հարուստ է վեպերով, թատերագրություններով, բանաստեղծություններով և այլն,—չափազանց աղքատ է անտեսական խնդիրների քննությունը գրազվող հեղինակություններով: Այս և պատճառը, վոր մինչդեռ ոտար գրականությունների մեջ Նալբանդյանի յերկի նման յերկը բոլորովին յերկրորդական, փոքր տեղ կզբաղէր, մեր՝ անտեսական հարցերին նվիրված գրքերով աղքատ գը-

րականության մեջ «Յերկրագործությունը» հանդիսանում է տառջնակարգ ու կարեւոր յերկ, վորովհետեւ պատկանում է անտեսական խնդիրներով գրազվող սովորածիվ գրքերի թվին: Հասկանալի յե, վոր այսպիսի մի գրվածք անուշադրություն մատնել չի կարող վոչ մի բանիմաց ուսումնասիր:

Նալբանդյանի այս նշանավոր յերկի—«Յերկրագործություն» ուսումնասիրությունը վնական նշանակություն ունի վոչ միայն հայանի հրապարակախոսի գրական գործունեության գաղափարաշին գույնը որոշելու և հայ անտեսական աշխարհայացքի գորղացման մի նշանավոր եջը բուսարանելու, այլ և ռուսահայ գրականության առաջին շրջանի (50—70 թ.թ.) սոցիալոգիական բնույթը յերեւան հանելու համար:

Մի քանի տարի յե, վոր հրապարակի վրա գրված է վերջին խնդիրը, այն և, թե ինչ գաղափարով իղեւորեա յե բովանդակում այն գրականությունը, վոր իբրեւ ժառանգություն թողել են ինչառուր Արովյանը, Ստեփաննոս Նաղարյանը, Միքայել Նալբանդյանը, Ռափայել Պատկանյանը, Սմբատ Ծահաղիլյանը և այլն: Այս հարցի գրվելու հետ միասին հայտարարված է նաեւ նրա միակողմանի պատասխանն, ըստ վորի այս գրականությունը միայն մի դասակարգի—բուրժուազիայի իրեւորագիա յե պարունակում: Սույն կարծիքի հակառակ արտահայտվել և նաեւ այն միտքը, թե հիշյալ հեղինակները գաղափարակից անձնավորություններ չեն, այլ կովում են դանաղան գրողների տակ, հանուն տարբեր իղեալների. ուրիշ խոսքով՝ հայ վերածնության գրականությունը միայն մի դասակարգի միապաղպալ իղեւ-

լուգիա չե. այս ուպագիցիոն գրականութեան իմէր յուր մեջ ունի աշակողմ՝ ու ձախակողմ. այս գրականութեանը յուր տարբեր ներկայացուցիչների բերանով արտահայտում է վոչմիայն մանուկ բուրժուազիայի, այլ նաև հասարակական ուրիշ խմբերի, սրանց միջից գլխավորապես գյուղացիութեան իդեալները:*)

Այս վեճի՝ այս կամ այն պատասխանին հանգելը նշանակութեան ունի վոչ միայն հայոց զբաղանդութեան պատմութեան, այլ և այն ժամանակվա հայ հասարակութեան տնտեսական-սոցիալական դրութեան պատկերի համար: Յեւ այս շատ պարզ է: Վերսկզբից իրենց տնտեսական կառուցվածքի արտացոլումն է մարդկանց գիտակցութեան մեջ, և իրենց իրարից կերպարանքին համապատասխանում է տնտեսական վերջ կառուցվածք, ապա հասկանալի չէ, վոր յերբ իրենց իրենց մեջ նոր կերպարանքով է հայտնվում, մենք այլ ևս չենք կարող հին, նախկին տնտեսական կառուցվածքը յերևակայել: «Վերնաշենքի»—մարդկանց գիտակցութեան մասին մեր կարծիքը փոխելուց հետո ստիպված ենք փոխելու նաև մեր հայացքը «հիմքի»—հասարակական կեցույթի մասին:

Միքայել Նալբանդյանի յերկրագործութեանը վորպես ուղիղ ճանապարհ» անունով գրվածքն, ի միջի այլ հետևանքների, կարող է նաև ամենահաջող վախճանի հասցնել վերոհիշյալ վեճը, վորովհետև նրա մեջ ամփոփված իրենց իրենց հանգես և գալիս վոչ թե զեղարվեստական հանգերձի տակ, վոր սոցիոլոգիական տե-

*) Տեսէք «Սուրհանդակ» լրագիր, Թիֆլիս, 1911 թ. № 286 ու 287.

տակետից ավելի զգալորմբունելի է, այլ տրամաբանական պատճառարանութեաններով, վորոնք ավելի մեկին ու մտաչելի չեն հետախույզ մտքին:

II

«Յերկրագործութեան» առաջին եջերը նվիրված են կապիտալիզմին, իսկ մնացածը՝ հայ հասարակութեան տնտեսական խնդիրներին: Նալբանդյանի վերաբերմունքը դեպի կապիտալիզմն ու հայ հասարակական խմբերը միանգամայն ակնհայտ կացուցանելու համար հարկավոր է նախապես մի քանի խոսք ասել կապիտալիզմի ու նրա իրենցների մասին:

Ի՞նչ է կապիտալիզմը:

Յեթե ասենք, թե կապիտալիզմի ամենաեական հատկանիշը կազմում է այն, վոր մի դասակարգ շահագործում է մի ուրիշ դասակարգի, վոր հասարակական մի խումբ ապրում է մի ուրիշ խմբի հավելյալ աշխատանքով, ապա մեծ սխալ դործած կլինենք, վորովհետև անգործ վաշելույների ու արքող զրկվածների հարցը կապիտալիստական տնտեսութեանից առաջ ել դրութեան ունենք: Այսպես որինակ՝ անտիկ տնտեսութեան ժամանակ տերերն ապրում էին ստրուկների աշխատանքով, իսկ Ֆեոդալական հասարակութեան մեջ աղքատականներին կերակրում էին ճորտերը: «Հավելյալ արժեքը կապիտալի հնարածը չէ»,—և այս կողմից հիշյալ յերեք տնտեսութեանները տարբերութեան չունեն:

Կապիտալիզմի եական հատկանիշն, առանց վորի այս տնտեսութեանը գոյութեան չէ, չէ կարող այն է, վոր անմիջական արտադրողից ազատ

անձն է : Այժմյան անմիջական արտադրողը—բանվորն ազատ իրավունք ունի յուր բանվորական ույժը վաճառելու, ուժ վոր կամենում է, մինչդեռ ճորտն ու սարուկըն իրավասեա ազատ չէին : նրանց բանվորական ույժի սեփականատերն ուրիշ անձնավորություն էր :

Բայց յեթե բանվորն ունենար արտադրության միջոցներ, այսինքն աշխատանքի միջոցներ ու աշխատանքի նյութ, այն ժամանակ բանվորական ույժը չէր վաճառել ուրիշին, այլ կարտադրելը յուր համար և կհարսնացներ իրեն : Ուրեմն վարդապետի բանվորն ստիպված չինի բանվորական ույժը վաճառելու, ազատ բանական չէ, վոր միայն իրավական ազատություն ունենա : Նա պետք է մի ուրիշ, տարրերնակ «ազատություն» ևլ ունենա : Նա պետք է «ազատ» լինի արտադրության միջոցներէ, զուրկ՝ այնպիսի սեփականությունից, վորը կարողանար նրա համար ծառայել իրրի աշխատանքի միջոց ու նյութ :

Ուրեմն կապիտալիստական հասարակություն ւյն հասարակությունն է, վորտեղ՝ արտադրության միջոցները բաժանված են անմիջական արտադրողներից, իսկ անմիջական արտադրողներն իրավասեա ազատ բանվորներ են : Առանց ժամանակակից պրոլետարիատի չկա կապիտալիզմ, չկա բուրժուական սեփականություն :

Սակայն մարդիկ չեն ծնվում վժմանք արտադրության միջոցներով և վժմանք առանց արտադրության միջոցների : Այլ խոսքով՝ հասարակության՝ սեփականատեր ու սեփականագուրդ բանակների բաժանվելը մարդկության պատմության մեջ մշտնջենական յերեւոյթ չէ, այլ պատմական հանդամանքների հե-

տեանք : Ուրեմն տարրերնակ «ազատություն» ունեցող բանվոր պատակարարի զոյությունն ևլ պատմական վժման պայմաններէ արդյունք է : Արդ վորո՞նք են այն պատմական պայմանները, վորոնց անհրաժեշտ հետեանքը լինում է ժամանակակից պրոլետարիատի զոյությունը :

Բանվոր բազմության առաջանալու պատմական պայմանը մանր գյուղացու հողազրկությունն ու մանր արհեստավորի տնտեսության անկումն է : Թե մանր գյուղացու և թե մանր արհեստավորի անտեսությունը չեն հիմնվում ուրիշի աշխատանքի շահագործման վրա : մանր գյուղացին ու մանր արհեստավորն ապրում են իրենց սեփական աշխատանքով : Պրոլետարիատի ծրննդյան, հետևարար և կապիտալիզմի, այսինքն ուրիշի աշխատանքի շահագործման վրա հիմնված ժամանակակից տնտեսության անհրաժեշտ պայմանը մանր տնտեսության անկումն է, մանր արտադրողների՝ արտադրության միջոցներից զրկվելը :

«Քաղաքատնտեսությունը,—գրում էր «կապիտալիզմ» հեղինակը,—սկզբունքորեն չվժնում է մասնավոր սեփականության յերկու շատ տարբեր տեսակներ, վժմանցից մեկը հիմնվում է արտադրողի սեփական աշխատանքի վրա, իսկ մյուսն ուրիշի աշխատանքը շահատանքի վրա, իսկ մյուսն ուրիշի աշխատանքը շահագործելու վրա : Նա մոռանում է, վոր վերջինս (ուրիշի գործելու վրա : Նա մոռանում է, վոր վերջինս (ուրիշի աշխատանքի շահագործման վրա հիմնված սեփականությունը. Թ. Ա.) վոչ միայն առաջին (սեփական աշխատանքի վրա հիմնված սեփականության. Թ. Ա.) ճիշտ

հակադեռությունն է կազմում, այլ և դարդանում է նրա գերեզմանի վրա»։^{*)}

Մանր—գյուղացիական ու արհեստավորական—արտադրությունն և խոշոր—յերկրադարձական ու դործարանային—արդյունաբերությունը հասարակության մեջ միաժամանակ գերիշխող լինել չեն կարող։ Կապիտալիստական հասարակության մեջ մանր տնտեսությունը հազիվ է քարչ տալիս յուր թշվառ դոյությունն, որինակ՝ Անգլիայում, և ընդհատակը, վարտեղ գերիշխող և մանր տնտեսությունն, այնտեղ կապիտալիզմ կամ բուրժուազիզմ դոյությունն չունի և կամ թե սաղմնային դրության մեջ է, որինակ՝ Պարսկաստանում։ Արտադրության ու սեփականության այս յերկու տեսակները նման են կշեռքի յերկու թաթերին. վորքան ծանրանում է մեկ թաթն, այնքան բարձրանում է մյուսը։

Ասածներեցս պարզապես հետևում է, վոր մանր տնտեսությունները պաշտպանողը գիտակցաբար կամ քե անգիտակցորեն արգելք է լինում խոշոր արդյունաբերության, ուրեմն և բուրժուազիայի զարգացմանն. իսկ խոշոր արդյունաբերության ջատագովը ձգտում է քայքայելու ժողովրդի, այսինքն մանր արտադրողների տնտեսությունը, ուրեմն նպաստում է մանր գյուղացիության ու մանր արհեստավորության անկմանը։

III

Բերենք մի քանի որինակներ, վորոնք հաստատելով վերևում ասածները՝ անձամեկույթ ներկայացնում են ժամանակակից շահադործող դատակարգի նվիրական ձգտումները, նրա իղեկողիայի ուղին ու ծուծը։ «Սրտի

հավելվածից է խոսում բերանը»։ Տեսնենք, թե հետևյալ «հավելվածներն» ինչ են վկայում բուրժուազիայի «սրտի» մասին։

17-րդ դարի վերջում, 1696 թվին Ջոն Բեյլերսը գրում է․

«Յեթե մի մարդ ունենար հարյուր հազար ակր հող, նույնքան ֆունտ սոեյլինդ փող, նույնքան գլուխ անասուն, այն ժամանակ լինչ կլինեիր այս հարուստ մարդն առանց բանվորների, յեթե վրչ՝ մի բանվոր։ Յեվ վորովհետև բանվորները հարստացնում են մարդկանց, ուստի վորքան շատ բանվորներ լինեն, այնքան եւ շատ հարուստներ կլինեն... Աղքատների աշխատանքը հարուստների համար հանքալայր է»։^{*)}

Ջոն Բեյլերսից տաս տարի հետո, XV^{III} դարի սկզբում, 1706 թվին Բերնարդ դե Մանդևիլին ասում է․

«Այնտեղ, վորտեղ սեփականությունը բավականաչափ պաշտպանություն է դնում, ավելի հեշտ կլինի ապրել առանց փողի, քան առանց աղքատների, վորովհետև վերջին դեպքում ո՞վ պետք է աշխատանք կատարեր... Բոլոր հարուստ ազգերի շահը պահանջում է, վոր աղքատների մեծամասնությունը յերբեք առանց գործի չմնա և միշտ ամբողջովին ծախսե այն բոլորը, ինչ վոր ստանում է... Ազատ, այսինքն յուր միջից ստրկությունը վերացրած ազգի համար ամենից անկասկածելի հարստությունն աշխատատեղի աղքատների բազմության մեջ է ամփոփված։ Հասարակությունը՝ յեր-

*) Քաղում ենք «Капитал»-ից, I, յերես 577։ Աւրողջ աշխատության մեջ քաղվածների ընդգծումները մերն են։

*) К. Маркс: Капитал, т. I, пер. В. Вазарова и И. Степанова, Москва, 1909 էր. 725.

խանիկ, իսկ ժողովուրդը նույն իսկ յուր թշվառ դրութեամբ գոհ կացուցանելու համար անհրաժեշտ է. վարհակայական մեծամասնութիւնը տգիտ ու աղքատ մնա»։*)

Յերբ XIII դարում անգլիացի շինականների հողերը բունի հափշտակելով նրանց բանվորներ ելին դարձնում, և վոմանք մատնանիչ ելին լինում հիշյալ յերեւելի վնասակար հետեանքների վրա, մի հեղինակ 1773-ին այսպես եր բացատրում արտադրողների հողատիրի լինելու ոգուաները։

«Սխալ է այն յեղրակացութիւնը, — գրում եր, — ինչ յերկիրն ամայացել է, վորովհետեւ աղգարնակութիւնն ալլ եւ չի վատնում յուր աշխատանքն ազատ գաշտելում։ Յեքե մանր գյուղացիներն ուրիշների համար աշխատող են դարձել և այսպիսով ավելի մեծաբանակ աշխատանք է գործունեութեան միջ դրված. ապ այս հանգամանքն ազգի համար ոգուակար և ցանկալի յե միայն։ Արդյունք ավելի շատ է ստացվում»։**)

Արթուր Յունգը, վորին «Կապիտալի» հեղինակը «հալեւյալ արժեքի ֆանտազիոս» և անվանում, 1774 թվին այսպես եր դատում մանր արտադրութեան մասին.

«Ի՞նչ ոգուտ կոտանար ժամանակակից պետութիւնը մի ամբողջ գաղափր, վորի հողը հին հոսով-

*) Նույնը, յեր. 577—578։

**) Նույնը, յեր 688։ Այս հասկացման առթիվ ենդելսը հեղեկելով միջանկյալ նկատում է. «Հասկանալի յե, վոր փոխակերպված գյուղացիներն ազգի անդամների թվին չեն պատկանում»։

մեական յեղանակով մշակելին մանր, անկախ գյուղացիներ, այն ել ամենալավ յեղանակով։ Ի՞նչ նպատակի կհասցնէր այս. յեքե վոչ այն նպատակին միայն. վոր այստեղ կարտադրվէին մարդիկ (կբազմանային. Թ. Ա.), — մի բան, վոր ինքն բստիւնիւմ վոչ մի նշանակութիւն չունի»։*)

Անգլիացի քահանաներից մեկը՝ Townsend կարծում է, վոր աղքատութիւնը Ասածու և բնութեան ստեղծած յերեւելիքներից մեկն է ու անխուսափելի պայման քաղաքակրթութեան զարգացման։

«Ըստ յերեւելիքին բնութեան որեւէն այնպես է, — գրում է այս քահանան 1786-ին, — վոր աղքատները վորոչ չափով անհեռատես են, այնպես վոր հասարակութեան մեջ միշտ գտնվում են մարդիկ, վորոնք կատարում են ամենատարեալան, ամենակեղտոտ ու ամենատար դործողութիւններ։ Այս հանգամանքի շնորհիւ մարդկային յերջանկութեան գումարը սատիկ մեծանում է. ավելի նրբատուն մարդիկ ազատվում են ծանրութիւններից և առանց արգելի կարող են նվիրվել իրենց ավելի բարձր կոչմանը։... Աղքատների մասին հրատարակված որեւէ ձգտում է խանգարելու ներդաշնակութեանն ու զեղեցկութեանը, համաչափութեանն ու կարգն այս սխառմի, վոր սահմանել են յերկրիս վրա Աստված ու բնութիւնը»։**)

Տնանագետ հեղինակներից Դեստյուս դե-Տրասիրն եր վիճակված հիշյալ մտածմունքներն ամփոփել մի կլասսիկ աֆորիզմի մեջ։

*) Նույնը, յեր. 193։

**) Նույնը, յեր. 610։

«Աղփատ ազգեր նրանք են, — նկատում է նա սառ-
նաբանութեամբ, — վորտեղ ժողովուրդը բաբար վիճակ
ունի, իսկ հարուստ ազգեր՝ նրանք, վորտեղ ժողո-
վուրդը սովորաբար աղփատ է»։*)

Այս ընդարձակ հատվածները ցույց են տալիս նախ
այն, վոր բուրժուազիայի իդեալոգներն ըմբռնում են.
թե այսպես կոչված «ազգային» հարստութունը հետե-
վանք է ժողովրդի աղփատութեան, ուրիշ խոսքով՝ այն
հարստութիւնն ու այս աղքատութիւնը յերկվորյակ-
ներ են, և յերկրորդ այն, վոր կապիտալիստական սըն-
տեսութեան նույն ջատագովները մանր արտադրութեան
անկումն անհրաժեշտ պայման են համարում խոշոր,
այսինքն բանվորի շահագործման վրա հիմնված ար-
դյունաբերութեան զարգացման համար։

Բուրժուազիայի իդեոլոգի՝ դեպի մանր տնտեսու-
թիւնն ունեցած վերաբերմունքը շատ պարզ յերևան է
դալիս մանավանդ այն ժամանակ, յերբ խոսք է լինում
գաղութների մասին։ Սովորական իմաստով գաղութ են
կոչվում նորաշէն բնակավայրերը, վորոնց ազգաբնա-
կութիւնը գաղթել է մի ուրիշ տեղից. որինակ՝ ասում
ենք. Փարիզի հայ գաղութը, Նոր Զուգայի գաղութը և
այլն։ Բայց տնտեսագիտական իմաստով գաղութ ան-
վանվում է յերկրի այն մասը, վորտեղ վոչ միայն ան-
մշակ հողերի առատութիւնն էր, այլ և հողը հասարա-
կութեան սեփականութիւնն է կազմում, այնպես վոր
գաղութի յուրաքանչյուր անդամ, հին թե նորեկ, կա-
րող է նրանից յուր համար մշակելի բոժին ստանալ։

*) Նույնը, յեր. 611։

Բուրժուազիայի իդեոլոգը սրտի ցավով տեսնում է, վոր
գաղութներում յերկար ժամանակ չէ դարգանում կա-
պիտալիզմը, վորովհետեւ գաղթականներն ոտարի արն-
տեսութեան մեջ իրեն բանվոր չահագործվելու փոխա-
նակ՝ գերազատ են համարում չարչարվել սեփական
տնտեսութեան վրա։ Գաղութի ազատ հողի ֆոնդը հը-
նարաւորութիւնն է տալիս ձեռք բերելու անկախ հողա-
րածին ու վարելու սեփական տնտեսութիւն։ Բացակա-
յում է պրոլետարիատը, ուստի և չէ դարգանում կապի-
տալիզմը։

«Վորտեղ հողը շատ արժան է, — գանգատվում եր
Wakefield-ը 1835 թվին, — և բոլոր մարդիկ ազատ են,
վորտեղ ամեն մէկը կարող է յուր համար հողաբաժին
ստանալ ցանկութեան համեմատ, այնտեղ աշխատանքը
վոչ միայն շատ քանից է (յեթե հաշիւ տոնենք այն մա-
սը, վոր ստանում է բանվորը յուր արտադրած ար-
դյունքից), այլ և դժվար է ընդհանրապես համակցված
(комбинированный) աշխատանք ձեռք բերել վորեւէ գը-
նով... Յեթե կապիտալը (ուզում է ասել արտադրու-
թեան միջոցները. Թ. Ա.) հավասար մասերով է բաշի-
ված հասարակութեան անդամների միջև, ապա վոչ վոք
չահագորդված չէ կապիտալ ալելի կուտակելու, քան
կարող է գործադրել սեփական ձեռքերով։ Վորոշ չա-
փով այս յերկվուրքն է նկատվում ամերիկյան նոր գա-
ղութներում, վորտեղ հողային սեփականութեան սա-
տիկ սերն արգելք է լինում վարձու բանվոր դասակարգի
գոյութեան... Սան-Դոմինգոյի առաջին սպանացի
գաղթականները չունեյին Սպանիայից բերած և վոչ մի
բանվոր։ Կապիտալն առանց բանվորների կոչնչանար

կամ կրճատվելով կհասնեն աշխարհի մանր շախիւրի, վարքան վոր կարող էր գործադրել յաւրաքանչյուր անհատ ըստ իր անհատական սեփական ձեռքերի սգնութեամբ: Եւ յապետ հենց այս տեղի ունեցավ անգլիացիների հիմնած վերջին գաղութում, վորտեղ սերմերից, անասուններից ու գործիքներից կազմված մեծ կապիտալը վաճառեցավ վարձու բանվոր չգտնելու պատճառով, և վորտեղ վոչ մի գաղթական չունի աշխարհի կապիտալ, վոր յուր չափերով շատ ավելի մեծ լինէր, քան կարող էր նա գործադրել սեփական ձեռքերի ոգևորքով:*)

Wakefield ի այս տրտունջներն այլ ևս կասկած չեն թողնում, վոր մանր արտադրութեան իշխան տեղում չկա պրոլետարիատ, ուստի և չկա կապիտալիզմ, չկա բուրժուական սեփականութեան: Գաղութների առաջին շրջանի կյանքն անհերքելի կերպով յերեվան է հանում այն հակադրութեանը, վոր գոյութեան ունի մանր արտադրութեան կամ անձնական աշխատանքի վրա հիմնված տնտեսութեան և խոշոր արդյունաբերութեան կամ բանվորի շահագործման վրա հիմնված արտնտեսութեան միջեղ:

IV

Կապիտալիզմի ու բուրժուական իդէոլոգիայի լայնութեան մասին այս նախնական համառոտ տեղեկութեանները տալուց հետո այժմ արդեն կարող ենք անցնել Նալբանդյանի աշխարհայայցքին ու հեղափոխութեամբ վորոչէլ, թե ինչ է գրված նրա գրքակի վրա. կապիտալիզմ, թե կապիտալիզմի վերացում, չահագործում, թե սեփական աշխատանք:

*) Նույնը, յեր. 727—728:

Առաջին հետաքրքրական տարբերութեանը, վոր ունի Նալբանդյանը մեր հիշած բուրժուական հեղինակներից, այն է, վոր մինչդեռ սրանք ազգ ու բուրժուազիա գաղափարները նույնացնում են և հակադրում ժողովրդին, «Յերկրագործութեան» հեղինակն, ընդհակառակն, ազգ ասելով հասարակ ժողովուրդն է հասկանում և հակադրում է ազնվականութեանն ու հարստներին:

«Ազգ ասելով պիտի իմանալ հասարակ ժողովուրդը և վոչ նրա միջեղ, նորա քրտինքով ու նորա արյունով հոտաշացած մի քանի մեծատունը»:**)

«Յերբ տերութեանը պետք ունի, յերբ պատերազմ ունի, ... վորից հասարակ ժողովրդի—ազգի համար չկա վոչ ջերմութեան և վոչ ցրտութեան, տերութեանը պահում է գեպի ազգը...»**)

«Յեւ անկարելի չէ... հիմքը նորոգել, քանի վոր ազգը, հասարակ ժողովուրդը կարող է որական հացի:***)

*) «Միքայել Նալբանդյանի յերկերը», հատար Բ. Բոստով Դոնի վրա, 1906, յեր. 312:

**) Նույնը, յեր. 315:

***) Նույնը, յեր. 348: Թե ինչնարդ գե-Մանգելի, Արթուր Յունգի ու ընկերութեան և թե Նալբանդյանի հիշյալ համոզմունքն ուշադրով են ի միջի ալլոց նաև այն կողմից, վոր ցույց են տալիս, թե «ազգ», «ազգութեան», ուրեմն և «ազգային շահ» բառերը վորքան տարբեր սոցիոլոգիական բովանդակութեան ունեն: Ֆրանսիայի գրող ինքնակալի հետեւովուրքայալը, վոր ասում էր՝ «Որեմէք յե՛ս եմ»,—յուրաքանչյուր հասարակական խումբ անկեղծութեան լու-

Յուր դավանած «ազգի», այսինքն հասարակ ժողովրդի շահերի տեսակետից և մոտեցում Նալբանդյանը հասարակական հարցերի, ի միջի այլոց հան կապիտալիզմի փնտրյալներ :

«Այն ժամանակ միայն ստուգապես կարող ենք ա-
ռել, թե Անգլիկան հարուստ ե, յեթե այն միլիոններ բաղ-
կացնող անհատների (սովորվելի. Թ. Ա.) մոտ տեսա-
նենք նյութական կարողությունը նշմարա՞նք»։^{*)}

Այսպիսի նշմարանք Հե հիկատում հեղինակը, ուստի
և յերկարակայնում ե ի վարմանս յուր ընթերցողներին:

«Անգլիական ազգը մահն ազգից աղքատ է և մահն ազգից ալիքի վտանգի յերթակա» :⁹⁹)

Ի՞նչն է անգլիական ու Ֆրանսիական աղգել, հասարակ ժողովրդի թշվառութեան պատճառը:—Կապիտալիզմը,—պատասխանում է հեղինակը,—ի՞նչի ժամանակ չքավոր մասսան յենթակա յե ամեն տեսակ պատահարների վնասակար ազդեցութեան:

«Սմերիկան պատերազմ ունի յուր մեջ, չե կարող բամբակ տալ Անգլիային, նորա բամբակեղեն ապրանքի գործարանքը փակվում են, գործարանատերքը անանկանում և անգործ մնացած բյուրավոր գործավորքը որական հացի կարոտ և վերջին հուսահատության մեջ: ... Մեր աչքի առջև են բյուրավոր անգործ գործավորք, վոր տանջվում են սովից և վերջին ճիչն են թափում պատերազմեղով մի ծայրացյալ աղքատության հետ: ... Անգլիո մեջ վորեկիցե մի ձեռագործի ընկնելու կամ ընթացքից զրկվելու հետ կապակից և բյուրավոր անհատների թշվառությունը: Մի տեսակ ժապավեն, վոր առաջ գործածական եր, գուրս ընկալ սովորությանից և ժողովուրդը դադարեցալ գնելուց. սրանից ավելի

^{*}) Մ. Նալբանդյանի յերկերը, Բ. յեր. 313:

††) ንጠረጤዎ, ሐዋ. 312:

ի՞նչ հասարակ բան կարող է լինել: Բայց յեկեք, նայենք այս հասարակ բանի հետևանքին: Հազարավոր խանութներ, հարյուրավոր գործարանք և բյուրավորք մնացին պարճյալ անդործ, անհաց, անտուն, անտեր: Ֆրանսիայի մեջ Լիոն քաղաքում նույնպես փակվեցան մի քանի գործարանք, գործավորներին պատահեցավ գրեթե նույն ճակատագիրը, ինչ վար Լանգոնում:*) Հարուստ և անդլիական ազգը, յեթև մի քանի գործարան փակվելով կամ մի ժապավեն գործածությունից զուրա ընկնելով բյուրավոր մարդիկ և բյուրավոր գերդաստանք պան ազգատություն հետ պատերազմելով կարող են սովամահ կորսվել: Հարուստ և ֆրանսիական ազգը, յեթև մի քաղաքում մի քանի գործարանք փակվելով մի սնազին բազմություն գործավորների կլաասադարավի գեղի մութացկանություն:... Վո՛չ, հարուստ չե, տուտմ ենք և այն դրականապես:... Ի՞նչ հարկավոր է մեզ աղնվականների անհուն հարստության տեր լինելը, ի՞նչ հարկավոր է մեզ անդլիական դրամանոցի հսկայությունը, ի՞նչ հարկավոր է անդլիական կառավարությունից գրամի կարտ չլինելը, մինչդեռ միլիոնավոր ժողովրդի կյանքը կախվում է բամբակից ու ժապավենից:**)

*) Նույնը, յեր. 310—311:

**) Նույնը, յեր. 319—320: Նալրանդյանից 16 տարի առաջ, 1846 թվին մի գերմանացի աշակերտ արանջում կապիտալիզմից «Triersche Zeitung»-ի մեջ. «Մեր քաղաքատնականքը բոլոր ուժերով ձրգտում են Գերմանիան բարձրացնելու արդյունաբերություն այն աստիճանի վրա, վերից Անգլիան այժմ ուրիշ յերկիրների վերա իջնում է: Անգլիան նրանց իդեալն է: Անշուշտ Անգլիայի այս տեսքը շատ գեղեցիկ է:

Այսպես ուրեմն՝ հակառակ Բեյլերների, Գե-Ման-գիլիների, Յունգերի, Townsend-ների, Գե-Տրասների ու Wakefield -ների, վորոնք կապիտալիստական կարգերի սրհներդու լինելով, ծարավի են ժողովրդի թշվառություն, — Նալրանդյանը դժգոհ է կապիտալիզմից, վալիհետև այս հիմնվում է սևաբախտ ամբոյի ազատություն վրա: Մինչդեռ բուրժուազիայի իդեալդի իդեալը հայրենի հարստություն կուտակումն է, և նա ուշադրություն չե կարճնում այս հարստության հավասարապես բաշխվելու վրա, «Յերկրագործության» հեղինակի աչքում, ընդհակառակը. հարստությունն ինֆինստիֆյան վոչ մի արժեք չունի, յերե այն չե հոսում դեպի գորշ մասսան:

Անգլիան ունի յուր կալվածները բոլոր աշխարհամասերում, կարողանում է յուր ազդեցությունն ամեն տեղ բանեցնել, ունի ամենահարուստ առևտրական ու պատերազմական նավատորմ, գիտե բոլոր առևտրական գաշինքների ժամանակ զաշնադիրներին շահագործել, ունի ամենաշահապետ առևտրականներ, ամենանշանավոր կապիտալիստներ, ամենահանրազետ գլուխներ, ամենաչքեղ յերկաթուղիներ, ամենահոյակապ մեքենադործներ. անշուշտ Անգլիան այս կողմից գիտելով՝ բախտավոր յերկիր է, բայց Անգլիան գնահատելու ժամանակ կարելի չե մի այլ տեսակետ ևս ունենալ և այս տեսակետով կարող եր հիբավի նորա բախտավորությունից շատ ավելի գերակշիւ լինել գժբախտությունը: Անգլիան նաև այն յերկիրն է, վորտեղ թշվառությունը ծայրահեղության է հասած, վորտեղ տարեկան հարյուրավորներ սովամահ են լինում, վորտեղ բանվորները հիտուն հաղարներով հրամարվում են բանելուց, վորովհետեով չնայած իրենց նեղություն ու

Նալբանդյանը դիտե, վոր վստիքութեանն ու բարեգործութեանը չեն կարող ամօքել այն թշվառութեանները, վորոնք արդյունք են հասարակական հարաբերութեանների, տիրող տնտեսական պայմանների:

«Ծառերի տերեխ վրա ջուր թափելը արմատի չորութեան չէ ոգնում. տերեքը ստանում են մի բուսական գոլորթուն և այդչափ միայն»:*)

Ուրեմն անհրաժեշտ է կապիտալիստական տնտեսութեանը հիմնովին փոփոխել, սեղծել այնպիսի կարգեր, վորտեղ հասարակ ժողովուրդը բարոր վիճակի մեջ լինի:

տառապանքների՝ այնքան չեն աշխատում, վոր կարողանան անկարող սուրբել: Անգլիան այն յերկիրն է, ե, թե այնպիսի ինդիվիդուալիստ, վորը կապիտալիզմի վորտեղ բարեգործութեանն աղքատների հարկաւորութեան միջոցով պետք է դառնար որենք: Տեսնում եք սակայն դուք, քաղաքատնտեսներ, դործարաններում դողդոջուն, կորացած ու աճած, բայց թոչնած կերպարանքները. տեսեք գունատ, ծյուրված, բարակացավոտ դեմքերը, տեսեք այս բոլոր հոգեկան ու մարմնական թշվառութեանը, և դուք ուզում եք Գերմանիան դեռ մի յերկրորդ Անգլիա՞ դարձնել: Անգլիան միայն դժբախտութեամբ ու թշվառութեամբ կարողացաւ հասնել արդյունաբերութեան այն բարձր կետին, վորի վրա այժմ կանգնած է, և Գերմանիան կարող եր միայն միևնույն զոհաբերութեաններով նման հետեւանքների հասնել, այսինքն հասնել այնպիսի դրութեան, վոր հարուստներն՝ ել ավելի հարուստ և աղքատներն՝ ել ավելի աղքատ դառնան»։ Н. Бельтов. «К вопросу о развитии монистического взгляда на историю». СПб. 1906 г. стр. 52:

*) Մ. Նալբանդյանի յերկերը, Բ., յեր. 311:

կապիտալիստական տնտեսութեանը չառ քննադատներ և ունեցել: Սրանցից վոմանք, այս տնտեսութեան թերութեաններն բնագծելով, մասնանիչ են յեղել հասարակական այնպիսի կազմակերպութեան վրա, վորը պահանջում է խոշոր տնտեսութեան, արտադրական կոոպերացիայի հիմքերը և վերացնում է մասնավոր սեփականութեան ու մրցման պատճառած չարիքները: Բայց յեղել են և կան կապիտալի այնպիսի քննադատներ, վորոնք այս տնտեսութեան թերի կողմերն յերեան հանելով՝ իրեն իղևալ քարոզել են այնպիսի կարգեր, վորոնք զոյութուն ունեցին Ֆեոդալական կամ բնդհանրապես մինչկապիտալիստական շրջանում:

Կապիտալիզմի վո՞ր քննադատների թվին է պատկանում Միքայել Նալբանդյանը: Արդյոք սոցիալիստ հակառակորդ լինելով հանդերձ ջատագով է մինչևկապիտալիստական մասնավոր սեփականութեան: Արդյոք յերազմ է և նա Ավետյաց յերկրի մասին, թե կարոտով հիշում է Յեզկայտտի սոխն ու սխտորը:

V

Այն հարցումին, թե «ի՞նչ աղբյուրներից կարող է հանել հասարակ ժողովուրդը յուր, չառնք հարստութեանն, այլ ապրուստը, և ապրուստ «հավատով, մշտնջենական և վոչ աոորյա», — Նալբանդյանը պատասխանում է.

«Հասարակ ժողովրդի համար ուղղակի և մնացած մասի համար անուղղակի, բայց և անհրաժեշտ, ինչպէս վորը ձուկի համար, ... միակ աղբյուր ապրուստի և հարստութեան՝ է յերկրագործութեանը: Յերբ վոր մի

⁴¹) *Ungvár, 1677. 313:*

²²) *Is. 40, 31*, *Is. 40, 31* : 325 ;

այն ժամանակ չես չեմ աշխատելու բռնի. չես կզգամ ինձ ազատ, մեր իրավունքները կհամարարվին և ճշգրիտ չեղբայրությանը յերեսն կելնես»։*)

Հոգի անազատությանը պատճառ և հասարակական թշվառության. հոգի ազատությանը պատճառ կդառնա ժողովրդի իսկական ազատության։ Հոգն ընդմիջա «ազատելու» միակ միջոցը միտւմ և հոգի մասնավոր սեփականությանը վերացնել և այն հատկացնել ընդհանրությանը։

«Այո՛, փորձերը ուսուցին ի վերջո՛ւ ևս սպրտւած ի կարողությանը ստիպում և մի փոքր խեղացի լինել։ Հոգը պատկանում և հասարակության, վորի ամեն մի անդամը համասար իրավունք ունի համասար քանակության վերա յավիտանա ժամանակներին և մի կողմից վաճառելու իրավունք չունենալով, իսկ մյուս կողմից հոգը դորձելու և արդյունավորելու իրավունքը անկապտելի պահելով այդ հասարակության անդամը և նորա սերունդը հաստատում և յուր կյանքը մի ամուր և ապահով հիմքի վերա և անհար և, վոր նա կամ աղքատության հանդիպի և կամ իսպառ կարոտ մնա»։**)

Հոգի հանրայնացումով (общественность) լուծվում և հոգային խնդիրը։ Բայց ի՞նչպես պետք և հոգն հանրայնացնել. ո՞ւմ պետք և հատկացնել հոգի սեփականությանը. ամբողջ ժողովրդին՝ (նաչխանայիզացիա), չըջանի ազգաբնակչության (մունիցիպալիտայիտ), թե համայնքներին (սոցիալիզացիա)։ Հետևյալ համաձայն պարզում և, վոր Նալբանդյանը կողմնակից է հոգի համայնացման։

*) Նույնը, յեր. 324։

**) Նույնը, յեր. 319։

«Յուրաքանչյուր քաղաք, յուրաքանչյուր գեղ պիտի ունենա յուր հատուկ հոգը, վոր պիտի սեփական մնա քաղաքի կամ գեղի հասարակության»։*)

Հարկավոր չէ չիտթել յերկու տարրեր գաղափարներ. հոգի համայնացումն ու հոգի համայնական մշակությանը։ Նալբանդյանն ընդունելով առաջինը ժըլտուում և վերջինը։ Նրա քարոզած կարգերում համայնական հոգի վրա հասարակության յուրաքանչյուր անդամը վարում և անկախ անտեսություն։ Հետևյալ սողերը կցրեն այս մասին ամեն կասկած։

«Գեղի ու քաղաքի յուրաքանչյուր անդամը համասար չափով իրավունք պիտի ունենա մի վորոշյալ քանակություն հոգի մշակելու և դորձածելու։ Յեվ այս իրավունքը պիտի սեփական այնքան, վորքան նա կամ նորա սերունդը պիտի բնակվի այն հոգի վրա»։**)

«Յերկրագործուրյան» հեղինակը հոգի համայնացում քարոզելով չէ դատում սոցիալիստ. վորովհետև նա մասնավոր արտադրություն դավանող է և մյուս բոլոր բարիքների մասնավոր սեփականության կողմնակից։ Հայ հրապարակախոսն ինդիվիդուալիստ է։ Նրա իդեալն և վրձ թե հասարակական այն կազմը, վոր տեղ գոյություն ունի միմիայն ընկերական բաշխում, այլ այն, վորտեղ իշխում են ազգանքային աբսոլյուտությունն ու փոխանակությունը։

«Սեպհականությանը այն բանի, — ամփոփում և Նալբանդյանը յուր սոցիալական գաղափարներ, — վոր

*) Նույնը, յեր. 318։

**) Նույնը, յեր. 318։

առանց մեր աշխատութեան բնութեանը գնում է մեր առջեւ, դողալով, ինչպէս մեր անուհի հարաւորապէս, իսկ միւսը ամենեւին վաշինչ: Այլ խնդիր է աշխատութեամբ ձեռք բերված այն բանը, վոր բնութեանը չէ պահում յաւր գողում, վոր բնութեանը չէ պատրաստում անմիջապէս, վոր մարդը արվեստական ձեռնարկով է պատրաստել և ի վերջո վորի արժեքը պայմանական է, մի խոսքով՝ գրամը, վոր մարդը վաճառել է: Բայց հողը նա չէ վաճառել, հողը նա չէ շինել, հողը բնութեանն է»^{*}):

Թեև հեղինակը հատվածի վերջում խոսքը մասնավորում է միայն փողի մասին, այնուամենայնիվ մյուս սողերից ակնհայտ է, վոր բացի հողից ամեն ինչ մասնավոր սեփականութեան չընթանի մեջ է մտնում, ամեն ինչ, վոր մարդն արվեստական ձեռնարկով է պատրաստել: Այսպիսով հեղինակի ինքնիշխանութիւնը կասկածի չենթարկող վոչ մի նշան չէ մնում այլ ևս:

^{*}) Նույնը, յեր. 324: Յույց տալու համար, թե ինչպէս Ռուսիայում անցյալ դարի 60-ական թվականներին ողբ տողարկված էր նման գաղափարներով, մեջ ենք բերում Ն. Ոգարին «Մարդկային հոգի բարեկարգութեան» մասին հոդվածի հետևյալ կտորը. Вы видите, братья, что корень всего зла, корень всей розни сословной, поземельная собственность. Пока земля не будет признана достоянием народным, достоянием земства, достоянием общим — царство любви и природы не возможно. Пророк Давид говорит: «Небо небесе — Господи, землю же даде сыновом человеческим». Да и здравый смысл говорит, что отнять у кого

Նորաբանդանը ձգտում է ստեղծելու ճիշտ այնպիսի գրութեան, ինչ վոր գոյութեան տներ գաղափարում և վորի գեմ բողբում է ինչ կադիստիկովի ջատագով Wakefield-ները: Հայ կրթականական իդեալն է՝ վերացել սեփականացրկութեանը, պրակտարիտը, հեռաւար և կապիտալիզմը. նա հզօնում է սրանց փոխարեն պաշտպանել անձնական աշխատանքի վրա հիմնված սեփականութեանը, մանր արտադրութեանը: Նա ջատագով է յրոնափառակ գոյադայութեան ընդդէմ մակարոյձ բարձրագիւյի: Նրա գրոշակի վրա գրված է արդար աշխատանք և վոչ վատթար շահագործումն^{*}):

нибудь да отдать другому право на воздух, необходимый для дыхания, право на воду напоющую, право на землю родящую нужное для жизни жителя, грешно и бессмысленно, и последствия такого неправильного права, не могли не быть ложными и гибельными. Человек отдельно имеет право на создание рук своих, а то, что дано сыновым человеческим, на то они имеют право только сообща, братски разчитываясь, сколько по числу душ каждому из общего достояния приходится». Բաղում էր Չ. Ветринский. «Горький». СИБ. 1908 չեր. 364: Միայն կլինի կարծեւ, վոր Նորաբանդանն արտագրում է Ոգարին հոդվածը, վորովհետեւ Նորաբանդանի «Յերկրագործութեան» առաջարկի տակնշանակված է 1962 թ. մարտի 26, մինչդեռ Ոգարին հոդվածը տպագրվել է Հեղինի Կոլոդին կից հրատարակվող «Общее Бече» անունով թերթիկի մեջ, վոր սկսել է հրատարակվել նույն թվականի 15-ից:

^{*}) Մուրուսթյան կլինի Նորաբանդանի աշխարհայացքը ֆիզիոկրատների ուսմունքին նմանեցնելը,

Հոգեւորին հարցը անհատական կարիքների պատ-
ճառ համարելն ու առաջինի լուծումով վերջինները վե-
րացնելու միտքը հատուկ չէ միայն XVIII ու XIX դա-
րերին: Տնտեսութեան ու հասարակական հասանքների
պատմութեանը ցույց է տալիս, Վոր ամեն անգամ,
յերբ ստորին դասակարգերի դրութիւնը վատացել է,
հանդես են յեկել մարդիկ, վորոնք յերկրագործութիւն-
ը ջատագովելով, չփախնէին հողաբաժիններ հատ-
կացնել առաջարկելով, իսկ ավելի համարձակները նույն
իսկ հողի հանրայնացում քարոզելով մտածել են հա-
սարակութեան սոցիալական վերաբեր թուծել: Հի-
շերք մի յերկու որինակ գտնադան գտերից, վորոնք
մեր հայացքների հորիզոնն ընդարձակելով կնպաստեն
ավելի ճիշտ գաղափար կազմելու մեզ գրադեցնող խոն-
դիրների մասին:

Դեռ ևս Արեւելքում մեզանից մօտ 2500 տարի առաջ
Յեսայի մարգարեն բողբոջում էր մեծ հոգատերերի
դեմ, վորոնք մեծ ձկների պես կուլ էլին տալիս իրենցից

վորովհետեւ նախ Նալրանդյանը հոգի համայնացման
կողմնակից է, իսկ Փիգսկրատները՝ հոգի մանաւոր
սեփականութեան ջերմ պաշտպան, և յերկրորդ, վոր
գլխավորն է, հայ հրապարակախոսը մանր գյուղացիա-
կան, անբանվոր տնտեսութեան իղեղով է, միևնոյն
փիգիղկաւները, կենեն ու աշակերտները յերկրագոր-
ծական պրոլետարիատին շահագործող բուրժուազիայի
— կապիտալիստ փերմեր դասակարգի գաղափարախոս-
ները: «Կենեի համար—գրում է Կ. Մարքսը,—յերկրա-
գործութեանը մարդկային աշխատանքը գործադրելու

վորքերին, և պատճառ գտնում անհոգ մասնալի առա-
ջանալուն:

«Վա՛յ այնցիկ, վորք հարեն գտուն խտուն և գա-
գարակ առ ագարակ մերձեցուցանեն, զի գրկեկերին
հանիցեն. միքե միա՛յն բնակելոց իցեք հերկրի»:»^{*)}

Թաղմուգիտները գիտակցում էին, վոր մանր աղ-
տաղւոյ գյուղացու համար յերկրագործութեանից ա-
վելի նպաստաւոր գրաւմունք չկա, և վոր անհատական
այլ ճյուղերի գարգացումը գյուղացի դասակարգին ան-
կումն է պատրաստում: Բարրի Պապան սուսցանում էր.

միակ տաղարեցն է, վոր հովելլայ արժեք և արտա-
գրում, աշխերն աշխատանքի միակ տաղարեցն է, վոր
իրականապես կապիտալիստի տնտեսակից արտադրող
հատկութեան ունի:... Ֆիգիղկրատների սխառմը կա-
պիտալիստական արտադրութեան առաջին սխառմաւիկ
թմբոնումն է: Այդպիսով արեւելքի կապիտալի ներկայա-
ցուցիչը, փերմեր դասակարգը, ամբողջ տնտեսութեան
դեկավարն է: Յերկրագործութեանը վարում են կա-
պիտալիստներն, այսինքն իբրեւ կապիտալիստ փեր-
մերի խոշոր ձեռնարկութեան. հողն անմիջապէս մշա-
կողը վարձու բանվորն է:... Արտադրութեանը գրաւ-
պատնաւոր կապիտալ արժեք ձեռք բերելն է: Маркс.
«Капитал», т. II. пер. Базарова и Степанова, Мос-
ва, 1907, յեր. 330:

Միայն և նույնպէս Նալրանդյանի ու Չերնիշևսկու
գաղափարները նույնացնելը, վորովհետեւ ինչպէս ա-
ռաջինը, «Յերկրագործութեան» հեղինակն ինդիվիդու-
ալիստ է, միևնոյն տուս տնտեսագետն՝ ուսակա-
կան սոցիալիզմի ակնավոր՝ ներկայացուցիչներից
մեկը: Հմմտ. Դ. В. Плеханов. «Н. Г. Чернышевский
СПБ, 1910:

*) Մարգարեութեան Յեսայի. Գլ. Ե, 8:

«Մշակիք հողի և մի գրավիք առուսուրով»^{*)} :

Պահպանողական, բայց խելոք բարբին նախառնում էր, թե ի՞նչ սոսկալի պատուհաս է գյուղացիության համար փողալին անառնությունը :

Անցնելով Արեմուտը նկատում ենք, վոր այստեղ էլ անանուխի խնդիրը գլխավորապես հողալին հարցի շուրջն է պտտվում : Հունական գեոմեթրիայի մի քանի դար շարունակ կրկնվող ապստամբությունների ժամանակ անընդհատ լսում ենք «հողերի բաժանում» նշանաբանը, վոր և մերթ ընդ մերթ փոխվում է հողի հանրայնացման հրավերի : Աթենքում, Կերկիրայում, Սամոսում, Արգոսում, Մեդարայում, Կիմեյում, Էկոնոմիում, Սիրակուզայում, Գելոսում, Պերգամոնում ու մանավանդ Սոլաբոսում կատարված հեղափոխությունների հետևանքը հաճախ յեղեկ է հողերի բաժանումն ու կամ թե հանրայնացումը : Թե հույն ամբարի շարժումների ժամանակ վորքան մեծ դեր էր խաղում հողալին հարցը, վկայում է Ելլադայի մեծ փերիստփան—Պլատոնը :

«Համախ. —ասում է նա,—փորձում եմ սեփականություն վորոշ հավասարություն սահմանել տառանգելով հողալին սեփականությունն ու փոխհայեցելով պարտքերը և գիտակցելով, վոր ասանց այս միջոցների չե կարելի բաժարար չափով համասարություն իրականացնել»^{**)} :

^{*)} В. Святловский. «Очерки по истории политической экономии» Եր. 76 :

^{**)} Р. Пелман. История античного коммунизма и социализма Եր. 449 :

Իսկ Ապենինյան թերակղզում, վորտեղ դասակարգալին տակաթիվներ յետում և լավայի պես, վորտեղ սեփականագուրկ ու կատաղած մասնան յուր յեղջյուրների վրա տառ ջնջում և սորոսի և ազդում յերկրասան Հոսիմին, ալիտեղ կոչը գեպի հողը պարզ յավում և սնանկ պլերսի ու անանկ պրոլետարիատի առաջնորդների, «դեմագոգների» հատերում :

«Մինչև անցած անտառի գաղանները,—գուշում և դատնությունը արգելի Տիրերիս Գրակիսը,—ունեն իրենց վորջերը, իսկ այն քաղաքացիք, վորտեղ կավում են տերություն պատվի ու փառքի համար, չգլխեն, թե վորտեղ գնեն զլուխները : Նրանց վոչինչ չի մնացել ուրիշ ու լույսից : Նրանք ստիպված են առանց ապաստանի թափառելու ընտանիքներ չեա : Միթե անամոթ կեղծավորություն չե, վոր կոնսուլները ճակատամարտից առաջ համարձակվում են առելու մարդկանց, վոր նրանք կավում են բնառնական հարկի, սըրություն յեղանի ու նախնիների շիրիմների համար : Վերստահեմ վորտեղ և նրանց հարկը, սրբություն սեղանն ու նախնիների շիրիմները : Նրանք պետք և իրենց արյունը թափեն ու մեռնեն վոչ թե հայրենիքի, այլ նրա համար, վոր ուրիշները խեղդվեն պերճություն մեջ և հարստանան : Յեվ այն մարդիկ, վորոնք արեգի տներ եմ կոչվում, մի կառք սեփական հող չունեն»^{*)} :

Նույն խել ընդ հանուր պատմության դասադրերից հայտնի յե, թե հողալին հարցը Հոմերոս ի՞նչ մեծ կոթիների պատճառ դարձավ, կոթիներ, վորոնց ժամանակ Ժողովրդի շահերի պաշտպան «դեմագոգների»

^{*)} Р. Пелман Եր. 563

պահանջն եր՝ բաժին հանել աղքատ գյուղացիութեանն ու պրոլետարներին այն հսկայական կարժանեանքից, վսր ուներ տիրող դատակարգը։^{*)}

Նոր դարի սկիզբներում, յերբ սոցիալական խնդիրները չուրջը հիմնական նման քաղաքական կուսակցութեաններ ղեկաւ հեղին կազմվել և դատակարգերի տրուտեսական պահանջներն անգամ կրօնական պայքարի կերպարանքով էլին հանգես պալիս, հոգը մասնավոր սեփականութեանից ազատելու կոզմոսակից էլին քրիստոնեական մի քանի ազանդներ։

«Մենք բոլորս յեզրայրներ ենք,—քարոզում էլին անարապախտներն ու գյուղացիական մեծ ապստամբութեան մասնակիցները XVI դարում,—և մեր բնդհանուրիս հայրն Ազամն է։ Վո՞րտեղից և կոչումների ու հարստութեան այս մեծ տարբերութեանը, վո՞րտեղից և այս մեծ անդունդը, վսր ստեղծել և բռնակալութեանը և դրել մեր ու աշխարհիս հոգրները միջև։ Ի՞նչու մենք տնքանք աղքատութեանից և մաշվենք աշխատանքից, մինչդեռ ուրիշները թաղված են վախիճների մեջ։ Մի՞թե մենք բարեքների հաժաարութեան իրավունք չունենք, բարեքների, վսրտք հենց բնութեանից ստեղծված են բոլոր մարդկանց միջև հաժաարապես բաժանվելու համար։ Հոգն բնդիւսնութի սեփականութեանն և, վսրի մեջ մենք էլ ունենք մեր մասը, վսրը սակայն

*) Հուլիս-հոտմեական ամբախի շարժումների ու իգեալների մասին մեծարժեք փաստեր և տալիս Պետրմանի յիշյալ գիրքը, սակայն հեղինակի աշխարհայացքն ու շատ յեզրակացութեանները մեղժելի չեն։

խել ևն մեղանից։ Յե՞րբ ենք մենք զիջել մեր հայրական ժառանգութեան այս մասը։ Թող ցույց տան մեղ այն պնայմանը, վսր կապել ենք նրանց հետ։ Տվե՛ք ուրեմն մեղ, աշխարհիս հարուստներ, աղահ գիշատիչներ, մեր սաացվածքը, վսր անարդարութեամբ հափըտակել եք մեղանից և դո՛ւ, թշվառ հոտղ Գրիստոսի, մի՞թե հավիտյան պետք և տնքաս աշխարհիկ ու հոգեվսր իշխանութեանների լծի տակ ճնշվելով։^{*)}

Հոգի մասնավոր սեփականութեանը վերացնելու կուսակից էլին նաև կրօնական մի ուրիշ ազանդի հետեփորդներ էլ։ Խոտքն Անդրալի լեկլլերների մասին է։ Սրանք էլ հոգային հարցի լուծմանը մեծ նշանակութեան էլին տալիս։ Սրանց կարծիքով՝ յերբ բոլորը հոգի հաժաար բաժին ստանան, «այն ժամանակ չեն լինիլ վոչ աղքատներ և վոչ էլ ձրիակերներ»։ Լեկլլեր հեղինակներից մեկը, Ձեմբերլենը, «Աղքատ մարդկանց փաստարան» կոչվող գրքում, վսր լույս և տեսել 1649 թվին, թշվառութեանները վերացնելու համար սոաջարկում և հոգն աղգայնացնել (նայիտնայիզացիա)։^{**) Մի ուրիշ լեկլլեր հեղինակ, Ձերարդ Ռինստանդլը, 1651 թվին հրատարակած «Աղատութեան որենք» անունով գրքում նույնպես հոգային հարց ու սոցիալական խնդիր նույնն և համարում։}

«Հոգը չի պատկանում վոչ վոքի,—ասում է Ռինստանդլը,—ոչ ըստ ծագման իրավունքի ու վոչ ըստ նվաճման իրավունքի։ Յերբ յեղրայր յեղրորից խլում

*) В. СВЯТЛОВСКИЙ, Կեր. 231.

**) Նույնը, Կեր. 255—256.

մանք եւ համակրում են, համոզված լինելով, վոր այս մեծ խոչընդոտ և պատմական դարգացման համար:

Որինակ, վերահաստատման (ընտառվրացիա) չըր-
ջանի Փրանսացի պատմադիրները—Գիզո, Տիերրի ու
Մինիե, սոցիալիստներից Բլանկի, Մարքս ու Ենգելս թե
դասակարգային իդեոլոգներ եյին, (առաջինները՝ բուր-
ժուազիայի, վերջինները՝ պրոլետարիատի), թե դե-
տակցում եյին, վոր պատմությունը դասակարգային
կռիվների պատմություն և, և թե կողմնակից եյին դա-
սակարգային կռիվի քաղաքականությանը: Արեվմատյան
Յեմբրոպայի ուսուցիչաւ սոցիալիստները, հատկապէս
Փուրիեն, իսկ Ռուսաստանից Չերնիշևսկին, Ընդհա-
կառակը, թեև դասակարգային իդեոլոգներ եյին և
դիւանային, վոր դասակարգային կռիվը պատմական իրա-
դություն և, բայց և այնպէս չեյին համակրում այս կրո-
ւին: Ռուս մեծ քննադատի կարծիքով հասարակության՝
թշնամի դասակարգերի բաժանմամբ լինելը մեծ արդէլը
և այն հասարակության սպազան բարեկամելու համար:
Յեւ վերջնական հեղինակները հսկա մեծամասնությունը
տարբեր վորոշությամբ դասակարգային ձգտումների
ներկայացուցիչ լինելով հանդերձ դադարաւ անգամ
չունի դասակարգային կռիվ մասին, այսինքն վոչ ծա-
նոթ և հիշյալ պատմական իրողությանը և վոչ եւ վորեւ
վերաբերմունք և ցույց տալիս դեպի այս կռիվը:

Միքայել Նալբանդյանը վերջին տեսակի հեղինակ-
ներից և: Ինչպէս մինչաշխատանքի վերածությունը ցույց
և տալիս և ինչպէս հետո ուրիշ վաստեք ալեյի կհաստա-
տեն, «Յերկրագործության» հեղինակը խիստ վորոշ ար-

տահայտում և յուր դասակարգային գուշը, յերբ պաշտ-
պանում և մանր յերկրագործական անտեսությունը: Նա
վոչ միայն յուր հասարակական խմբի իդեոլոգն և, այլ
և թեորեակիւր, վոր վաստեքով ու արամարանության
միջոցով աշխատում և ապացուցել յուր դասակարգի
համար ձեռնուտ անտեսական կարգերի կարեւորու-
թյունը: Բայց և պիտեա Նալբանդյանը դասակարգային
կռիվի մասին զաղխվոր չունի և յուր սոցիալական ծրա-
գիրն իրագործելու համար դասակարգային կռիվը նը-
կատի չի ունենում:

Այս տեսակեայից Նալբանդյանի մտքերը լավ բժրո-
նէտ համար հարկաւոր և հիշել նրա այն խոսքը, թե
բռնակալությունն և հասարակաց սեփականություն
կազմող հողը սեփականելով ի վաճառ հանել ու-
րեմն բռնակալությունն և չարիքների աղբյուրը: Արդ
հանուն ինչի՞ պետք և կռիւլ բռնակալության դեմ:

«Այսոր ճնշված մարդերի համար,—բացատրում և
հեղինակը,—ապգությունն և նոցա միակ դըժըր վոր
կարող և բացվել բռնակալության ընդդեմ: Ազգա-
ւթյունն և միայն հնարը դեմ դնելու նաեւ լուսավոր բռնա-
կալության, յեթե միայն բռնակալությունը կարող և
լուսավորել կամ լուսավորվելուց հետո հարաւեւ իբրեւ
բռնակալություն, կրկնում ենք մեր պարտ յերեւելի
մտածողներից մինի հետ»*)

Այս համար միանգամայն պատասխանելով մեր
վերոգրյալ յերկու հարցին պարզում և նախ, վոր հայ
հրապարակախոսի աշխարհահայացքի մեջ դասակար-

*) Մ. Նալբանդյանի յերկերը, Բ. յեր. 372:

զային կովի հիշատակութիւնն չկա, և յերկրորդ, վոր
նա հանուն ազգութեան պարգաճ դրոշի շուրջը կամենում
է հալախել բոլոր նրանց, վարսնի՛ ձգտում են բարեխալե-
լու իրենց տնտեսական դրութիւնը: Դատակարգային
կովի փոխարեն նա բարոյում է ազգային կովի: Սա-
կայն նրա զաւանսած ազգութիւնը շատ և տարբերվում
ուրիշների քարոզած ազգութիւնից: Մինչդեռ բազմա-
թիվ խաղաղած ուղեղներն համար ազգութիւնը մի վե-
րացական, ամեն հանգամանքներում զաւանսելի գաղա-
փար և, վորին պետք և ստորադասվեն մյուս ամեն ճիշ-
տումները, Նալբանդյանի համար ազգութիւնը մի ի-
զեա և, վոր պետք և ծառայէ հացի խնդրին:

Հայ հրապարակախոսի քարոզածը մատերիալիստա-
կան նացիոնալիզմն է, վորն աչքի չէ բնկնում ժողովրդ-
դատերական բնույթով:

VIII

Առաջին համակրելի կետը Նալբանդյանի՝ ազգու-
թեան վերաբերմամբ ունեցած հայացքի մեջ այն և, վոր
նա հակառակ է բոնացոյ, հափշտակոյ ազգութեան:
Հայ հրապարակախոսն ազգասէր լինելով հակառակ է
ազգամոլութեան, վոր խլում և ուրիշ ազգերից քաղաքա-
կան ու տնտեսական իրավունքները, զրկում է ապրուս-
տի միջոցներից, հափշտակում է յերկիրներ, ափում և
սպահնութեամբ բազմաթիվ գաղութներ և կեղծափորու-
թեամբ ազատակում, թէ այս բոլորը կատարում է քա-
ղաքակրթութեան համար: Հարձակողական չովինիզմն
ստեղծ չէ Նալբանդյանին:

«Վնասակար և անիրավ և այնպիսի ազգութիւնը,

վոր ամեն ուրիշ գոհում և յուր կյանքին՝ ազգութեան
չէ այն, այլ կույր ֆանտիկոսութեան, վոր հիմք չունի
և կիրքի բնավարութեամբ յերևում և մարդու մեջ: ...»
Հերիք և վորչափ կույր ֆանտիկոսական ազգութիւնը
ունի յուր յետական կողմերը. հերիք և ասում ենք, վոր
մի ազգութեան յուր մի շամփուր խորովածի համար
մորթում է մյուս ազգութեան յեղը: ...»

Մինչդեռ ժամանակակից քաղաքակիրթ ազգերը
ձգտում են համասար իրավունքն իրականացնելու ազգի
հասարակութեան ներքին կյանքում, ներազգային շրջա-
նում, Նալբանդյանը համասար իրավունք քարոզում և
նաե հասարակութեան ներքին միջև, միջազգային ասպա-
րեզում: Բարոյական այն սրենքը, վոր պատվիրում է,
թէ «արա՛ ուրիշներին այն, ինչ վոր կկամենայիր անեն
թէ «արա՛ մարդիկ», և վորը պարտադիր է համարվում անհա-
րակախ հարաբերութիւններն ժամանակ, հայ հրապա-
րակախոսը պարտադիր է հռչակում նաե ազգային հա-
րաբերութիւնների ժամանակ: Այս սկզբունքը կեղծ
բրիտանիաների նման չէ քարոզում միայն յեղի-
պական քաղաքակիրթ ազգերի, այլ և յերկրագնդի
խորթ գաղութների—կիսակիրթ ու վաղրենի ժողովուրդ-
ների վերաբերմամբ էլ: Ապաստու են աշխարհակալու-
թեան, գաղութային արշաւարարութեան քաղաքականութեան
փոխարեն նա ջատագովում և ազգերի յեղբայրու-
թիւնը:

«Ազգութիւնը հարկավոր և և ոչ առկար այն ժա-
մանակ, յերբ նա չէ բոլորովում իրեն մի բույեյական
կայծ, իրեն պատահական և հանգամանքներից կախ-

*) Նույնը, յեր. 372:

**) Նույնը, յեր. 361:

վաճ մի բան, այլ յերբ փորպէս հետեւանք հասուն դի-
տակցութեան հանդէս և դալիս ալրական հաստատամբ-
տութեամբ, պահանջում և ուրիշներ. հալածար իրա-
վունք և վաշինչ չի խնդրում ամէկի: . . Ազգութ լսինք ան-
մեղադրելի յե և ամենայն ընդունելութեան արժանի,
յեթև նա խոստովանի մյուս ուրիշ ազգութեանքը ան-
խտիր, նույնպիսի իրավանց ժառանգ, փորպիսի ստա-
ցել և ինքը: Ազգութեանն անմեղադրելի յե և տանելի
իսկ, յեթև նա ընդհանուր մարդկութեան գործը լիելի-
վացնել աշխատի յուր հալածական անձնավարութեան
անունով իրավունք ձեռք բերելով և նույն իրավունքը և
արադնութեանքը հալածարարական յուր անդամներին
բռնելով» : ²⁵)

^{*)} $\ln f_{\mu}, f_{\mu} \cdot 372-373:$

այնպես եւ մի ազգ իրավունք չունի տիրելու այնքան հողի, վեր յուր կարելնեցից ավելի լինի: Հայապար իրավունք մի կտար հողի վրա—ահա Նալբանդյանի հավատամքը քե ներազգային կյանքում ու քե միջազգային ասպարեզում, քե անհատի ու քե ազգի համար:

[illegible]

Սխալված էլլինենք, յեթի կարծենք, թի նալ-
բանդանը կազմնակէց և ահն աղապին աշատապրա-
կան շարժման, վար նպատակ ունի հոյ ձեռք բերելու
աղկի համար: Նա զգուշացնելով զգուշացնում և ճշնշ-
ված աղկերին, վար չլինի թի ձեռք բերած հոյր տե-
րաթէյան կամ աղմակահանութեան սեփականութեան
զարմենն: Հայ հրապարակախոսը թշնամի յե այն
ազգային շարժման, վարի նպատակը չե ազգային հոյի
համայնացումը: Այն ազգային շարժումը, վար նպա-
տաւոր պայմաններ չե ստեղծելու ժողովրդի ու մանր

*) *Unfähr, fähr* . 373 .

«Յերկրագործութեան» հեղինակին տխրեցնում է
վաչ քե պանդխտութեանն ըստ ինքեան, վաչ քե հայ-
րենիքից ստար յերկիր գնալը, այլ այն, վաչ ժողո-
վաւորը գյուղից դեպի քաղաք է գնում: Վերջին շարժ-
մանը, քաղաքներում կենտրոնանալուն նա հակառակ
կրիներ նաեւ այն գեղջութեամբ, յետեւ տաճկահայեր
վաչ թե հայրենիքից գտնու գտնված կենտրոններն,
քան արժանի, վաչ անկրթներն ենք համարում ամ-
բողջութեամբ մեջ բերել:

«Տանկահայաստանի քաղաքացիին անհամեմատ
բարձր է գյուղացուց տմեն կողմից, վաչքի գեմ գյուղա-
ցին չի կարողանում մրցել, այլ յենթարկվում է նորա
ապրելութեանը: Վարովհանեմ ալմաստի հայ քաղաքա-
ցու քննադատութեան մեջ ապրելիք բարեմասնութեանը
վաչինչ չկա, այլ ալի ապրելութեանը բարեմասնութեան յե-
տական-հաստիքական լինելով՝ նա գյուղացու հարբե-
տակարութեանը շարժումը առաջին տեղն է բռնում:
Այնտեղ քրիստոնէի տան «խեղ-բարաբայութեամբ», «մե-
տանի սուրբ ավագանի շնորհի ապրելութեանը» նվազ
նշանակութեան ունին:... Ամեն կարգի քաղաքացիներ-
ը, վաչքեք պարտաւոր են ստատուրով, արհեստներ-
ով, տեղութեան ծառայութեանով, յարեանց պարտա-
ւորութեանը արտադրած ապրանքի շահերով չբաժանու-
նալով ցանկանում են է կողմնակի շահեր ունենալ: Այդ
ամենքը յարեանց ուժի ու կարողութեան շարք յարեանց
պատրաստ ծառայութեանը հայտնութեամբ են գյուղացուն՝
հողաւոր նորա զգեստակներին պիտույքը է փոխա-
ռական գրամ: Այս սպերապիայի մի տեսակը անվան-
վում է «սալաֆ»: Քաղաքացին գյուղացուն տալիս է
զեղուք մի սոմանյան փողի կամ նորա արժուութեամբ
սպերանք, վաչքեք պարտական է մերձակա հաւանքին մի
փողով փոխառութեանը յերկու շաբաթ յարեան տեղու
վճարել: ալմաստի գնով յետեւ հաւանք, մի շաբաթ արժ.

այլ բուն յերկրի քաղաքները: Հեղինակը գեմ է պան-
դխտութեան վաչ այն պատճառով, վաչ աշխարհա-
գրական տեղափոխութեան է ալի, այլ վաչ սրա հեա
կապված է ժողովրդի գլխավոր գրաւմանը փոխ-
առութեանը: Յերկրագործ մասնակց յերկու ծայրից
քաղաքացու է. մի մասը գտնում է սեփականագործի
վարձուր, իսկ մյուս մասը դիմում է դեպի առեւ-
տուր: Թեւեւ տաճկահայերի մեծամասնութեանը գեա
հա կղած է հողին, բայց է այնպէս տնտեսական գար-

մի մեջից: մի սոմանյան փողին կապված է հինգ
մեջից: ուրեմն քաղաքացին գյուղացուց վեց ամսվա
ընթացքում մի սոմանյան փողուն², կամ 5 մեջից
յերկուք տեղու է ստանում: Յետեւ վեց ամսվա ընթաց-
քում 10 մեջից բերում է շորա տեղու, նշանակում է,
վաչ տարին ութ տեղու է շորա տեղու, նշանակում է,
տուն: Այս ձեւը ստորագրաւոր սնանկանալու ձեւ է,
վաչ հետգետեմ գյուղացու կալքը, հողը ընկնում է
վաչ յառաւորի ձեռքը է այնուհետեւ նա գտնում է քա-
ղաքացու արժաւորակն ստուգելը: Կան գյուղացիներ,
վաչքեք հանկարծական պիտույքի համար ծախում են
յարեանց ցանածի, աշնանի կամ գարնանի կանաչը.
վաչքեք տեղու ալի կանաչների արդյունքը անկերել չէ,
քաղաքացիք ամենաշնչին գներով տեղ են գտնում
գյուղացու քրանած արդյունքին: Յերկր գյուղացին վո-
րեւէ կերպ վաճառելու է, սրինակ յետեւ գտնում,
հաւանքում են նորա յեղները, տնտեսները, կամ
վաչակիչ հիւանդութեանը ստատում են, յետեւ
ալում են նորա գեղը է մարտը, յետեւ յերաշխեց, մո-
րեւից, մեղները վաչ հանգամանքներին յենթարկված
հաղար մի տեսակ հանգամանքներին չլինելուց
գյուղացին, փոխառութեանը գնում է վաչխառութեան, գնում է
վերականգնելու մասը գնում է վաչխառութեան, գնում է

Համբերի վրա եւս չկան ծաղիկներ և վարդեր, ամենայն քայլափոխ փոփոխ և տառապանք: ... Նա բոլորովին մեքենայացած մտնում և յուր կյանքի թելը, նորան չե վրդ-վում մի հրապարակ յայտ, նա չե տեսնում յուր ապագայի հորիզոնի վրա մի յերջանկության աստղ. նորա ներկան ու ապագան խափար և: Նա տանում և յուր կյանքի ծանր խաչը, մինչև վոր մի նյութեղեն խաչ անկվի նորա գերեզմանի վրա»:*)

«Ազգը,—ամփոփում և դառնությամբ հայ հրապարակախոսը,—... փորձեց մինչև այժմ վաճառականությունը, նա փորձեց վարձկանությունը և մշակությունը. սոցանից հետեւեցավ նորա կյանքի ավերանքը, վորի տակ այսօր ճնշվում և միջարեկ»:**)»

Նախանգյանն զգուշացնում է հայ ժողովրդին վարձկան մշակութային կարիքայից ու վաճառականության Արցախից, փորձեց չառ ու չառ ընտանիքների մարերու պատճառ են դարձել, վորով և միտակ են հասարակական շինվածքին: Հայ ժողովրդի փրկությունը, ինչպես և ուրիշներինը, հայ հրապարակախոսը տեսնում է դարձյալ հողի ու յերկրագործության մեջ: Հեռու քաղաքից, վերագա՛րձ գեպի գյուղ,—նորից հրնշում և հայ Գրակոսի հրավերը:

X

«Մինչև ազգը... չկատարե մի տնտեսական հեղափոխություն մինչև այսօր բռնած յուր ընթացքի մեջ և մինչև չդիմե ընտելան գողը, հառաջագիժությունը

*) Նույնը, յեր. 342:

**) Նույնը, յեր. 343:

տնտեսականացել յե: ... Այն որից պիտի թվենք ազգային բարենորոգության դարագլուխը, յերբ ազգը դիմե գեպի ընտելանը, վոր վոչ միայն կարող է փրկել և ապաստել ազգը ազգատուությանից, այլ և մեծ դարկ տալ նորան հառաջագեժ ուղղության մեջ:*) ... Հիմնական նորան հառաջագեժ ուղղության ուրիշ բան չե կարող լի- և խելացի հնարը փրկության ուրիշ բան չե կարող լի- նել, յեթե վոչ դառնալ յուր նախկին կացությանը: Հո- յր և յերկրագործությունը կարող և նորան փրկել»:**)»

Յուր նախկին կացությանը դառնալը, դեպի բնու- թյան գողը դիմելն ու տնտեսական հեղափոխություն յատարելը հնարավոր չե առանց նյութական անհրաժեշտ պայմանի: Վորքան ել ազգը բարե կամք ունենա յերկրագործությամբ պարապելու, չե կարող, քանի վոր հող չունի: Ինչպես այլ, նույնպես և հայ ազգային վոր հող չունի: Ինչպես այլ, յորի հող ձեռք բերելը, վոր- չարժան նպատակը պետք և յինի հող ձեռք բերելը, վորովհետեւ՝

«Այն ազգը, վոր չունի հող ու յերկիր, յերբեք չհուսա, վոր պիտի հարստանա. այդ անբնական բան է և դորան հուսալը խելագարություն: Թող ընավ չհուսա, վոր առաջ հարստանա և հետո յերկիր ձեռք բերե. ապա, վոր առաջ հարստանա և հետո յերկիր ձեռք բերե. ապա լինելու չե: ... ***) Վորեիցե աղքատ հաճախված ազգ, յեթե ունի մի կտոր հող, ապահովել է յուր կյանքը»:****)

Նախանգյանի կենսագրությունից հայտնի յե, վոր

*) Նույնը, յեր. 355—356:

**) Նույնը, յեր. 343:

***) Նույնը, յեր. 320:

****) Նույնը, յեր. 319:

նա վոչ միայն դրով, այլ և սրով աշխատում էր մի կտոր հող ձեռք բերել յուր սեփական ազգի համար։ Հայ հրապարակախոսի ու Սվաճյանի նամակազրու-թյունից ղեկոնք, վոր մի խումբ հայեր, վորոնց մեջ մտնում էին նաև հիշյալ յերկու գործիչները, մտածում էին Տաճկահայաստանում հեղափոխական կոմիտեներ հաստատել, արուստահմանից ղենք անցկացնել և ոտար-ազգի նշանավոր հեղափոխականները գործակցությու-նով ու կիլիկիայի ավերոն անդլիական գորք էջեցնելով հայ ժողովրդին ապստամբեցնել։ «Յերկրագործությու-նը» ցույց է տալիս, թե ինչ հասարակական գաղափար-ներն տեք մարդիկ էին մասնակցում այս շարժմանը։

Մեզանում մինչև այժմ XIX դարի հայ հասարակա-
կան շարժումները, մասնավորապես տաճկահայի աղա-
տաբուլությունը, ձգտող հեղափոխական շարժում, առան-
ձին պատմական ուսումնասիրությունները նյութ են
դարձել: Վերջին շարժման մասին լույս տեսած հոդ-
վածների ու աշխատությունների մեջ քննադատությամբ
են յենթարկված գլխավորապես քաղաքագիտական ու
հեղափոխական տակափայլի խնդիրները: Իսկ գլխավոր
հարցերը—տաճկահայ հասարակական տարբեր խմբերի
վիճակն ու հեղափոխական շարժման մասնակցելու չա-
փը, նրանց զանազան նպատակներն ու սրանց ձեռնարկե-
լուամբ գերականություն մեջ—բոլորովին նկատի չեն առ-
նված: Քննադատության հիշյալ մակերևույթության
ուղղության պատճառն անշուշտ սոցիոլոգիական այն
սխալ հայացքն է, ըստ վորի աղբը մի անբաժանելի ու-
տոմ է, իսկ աղբային շարժումը՝ մի պարզ գործողու-
թյուն, գուրկ որգանական բարդությունից:

Նալբանդյանի «Յերկրագործությունը» մի թան-
գազին վաստակած է հայ հեղափոխությունն պատ-
մազրի համար, վերջահետև ցույց ե տալիս, թե 60-ա-
կան քվականներին հեղափոխական շարժման մասնակ-
ցողների քվում կային մարդիկ, վորոնք միայն քաղա-
քական ազատության ձեռք բերելու ճգնաժամով չէին
տարված, այլ նպատակ ունեին տնտեսության հիմնա-
կան հարցերը լուծել ու հայ գյուղացու վիճակն արմա-
տապես տնային։ Այնպիսիներին հետաքրքրում էր վոչ
թե ազատ, անկախ Հայաստանն ըստ ինքյան, այլ այն
յերանելի Հայոց աշխարհիկը, վորտեղ հողը պատկա-
նում է ժողովրդին ու համայնացւած է, և վորտեղ հայ
գյուղացին իրեն տնտեսապես ազատ է զգում։ Նրանք
զրուցել են իրեն հետեւյալ յերկրնորանքը. կամ հայ գյուղա-
ցու բարոյության համար նպատակաւոր ազատ հայրե-
նիք և կամ վոչինչ։ Այլ տեսակ անկախությունը նրանց
համար մի նոր բռնակալություն էր :

«Աղաատությունը ըստ ինքյան լոկ խոսք և և իրադատյան չէ կարող մարմնանալ առանց տնտեսական խընդրի լուծվելուն: Վոչ մի աղատ կառավարություն, վոչ մի աղատ օրենսդրություն չէ կարող փրկել մարդուն ստրկությունից, մինչև վոր այդ մարդը հողի վերա իրավունք ունեցող չխոստովանվի:») ... Այսօր, յեթե իրավունք ունեցող և, յեթե նա հող չունի և յեթե մի ժողովուրդ ստրուկ և, յեթե նա հող չունի, իրավունքը և ժամանակը հաջողի նրան հող ձեռք բերել, իրավունքը և ժամանակը պահանջում են տնտրինել այնպես, ինչպես ցույց և տալիս են հարկը, ինչպես ցույց և տալիս բանականությունը, ինչպես հին օրերից մնացած, ա-

²⁹⁾ *Imajip, fup*. 329—330:

վանդական կառավարութիւնքը տնորինել են մինչև այժմ, այսինքն տերութեան կամ ազնվականութեան սեպհականելով հողը և հասարակ ժողովուրդը զրկելով իրավունքից: Վերջին դիպվածում ազգութիւնը ազատութիւն չէ ժողովուրդին, նա փոխում է միայն նորալուծը, մենք զբաղանապէս թշնամի յենք այդպիսի ազգութեան, ինչպէս թշնամի յենք բռնակալութեան, ուր կամ ինչ կերպով վոր հայտնվի: Գիտենք, կան մարդիկ, և մեր իսկ սիրելի բարեկամների մեջ, վոր պիտի տան. թող միանգամ ձեռք բերվի հողը, թող ինչպէս կամի ինի կառավարութիւնը և տնորենութիւնը, հետո կողողվի, կնորոգվի և այլն, և այլն: Չե, այս տղայութիւն է. այս տեսակ ուղղադործութիւնքը և վերանորոգութիւնքը հեշտ բաներ չեն և, համարձակ կարելի չէ ասել, նոր ի նորո ձեռք բերելուց ալելի դժվար: Ուրիշների վորձերից, վոր փորձողներին արժում են արշաւի ծովեր և վոր բոլորովին ձրի ներկայանում են մեզ իբրև որինակ, հարկ է, վոր խրատվենք և չերթանք այն ծուռ ճանապարհը, վորից և գնացողը կամի հետ դառնալ, բայց վստքը սայթաքում է»^{*)})

Հայ գյուղացու սրատես իդեոլոգը գիտակցում է, վոր առանց հողի համայնացման ազատ հայրենիքը յերկրագործի համար կդառնա խորթ ծնող, վոր յուր ստիկները խլում է սովյալ գավալի բերանից: Նրա յերազմը շինականի մայր Հայաստանն է, վոր «յուր սուրբ ծոցն սևուկ է պարգեւում լիաւատ»^{**)})

^{*)} Նույնը, յեր 374—375:

^{**)} Գյուղացու իդեոլոգի նույնպիսի սրահայաց բացառիկ հոռետեսութիւնն ապագա ազատ Հայաստանի

Սրանք Նալբանդյանի maximam ծրագրի կետերն են, վորոնցով հայ հրապարակախոսն ապահովում է հայ ժողովրդի հեռավոր ապագան: Բայց նա ունի նաև մի ուրիշ ծրագիր, վորը պետք է գործադրվի մտակ ապագայում: Նալբանդյանը կարծում է, վոր մոտ է այն ժամանակը, յերբ պիտի հասանէ թշուրքիս գրամական կյանքի վախճանը (յեր. 343):

Վերաբերմամբ դանում ենք նաև Ա. Թովմատյանի քիչ առաջ հիշած գրքուշիւմ: «Յերբ մի ազգային մարմին ձգտում է ինքնագոյութեան, ամենից առաջ նա լրջորեն ուշադրութիւն պետք է դարձնէ, թե յուր ներքին կենսական ուժերի միավորութեան կապը ի՞նչ պայմանների մեջ են դանվում: Առանց այդ միութեան անբախտելի և սերտ համերաշխութեան շատ վտանգավոր է մտնել մի անսովոր ծանրութեան տակ, վորին վոչ մի իթած, անհամերաշխութեանից քայքայված կամ կեղծ համերաշխութեամբ միացած հիմքերը չեն կարող դիմանալ և պատճառ կգտնան ալելի անողորմ վերակործանման: Այդ կենսական ներքին ուժերից նշանավոր տնտեսական հարցն է: Դա կենսական ջրջանառութեան հարաբերական կայն է մի հանրութեան մեջ դանված համար: Չկա մի ամեն ատիճանի դասակարգութեան համար: Չկա մի դասակարգ, վոր 61-յերբորդ հողվածի իրագործմանը դասակարգ, բայց ամեն մի դասակարգը յուր ցանկաւ չցանկանար, բայց ամեն մի տարբեր տեսակետովն է նայում դորա բայն բոլորովին տարբեր տեսակետովն է նայում դորա վրա: Ինտելլիգենցիան ու Տաճկաստանի Էֆենդիների յերես առած խմբերը նայում են նորա վերա, վորպէս մի միջոցի վրա, վոր նրանց կմատակարարէ իշխանական ազդեցութիւն, կառավարչական բարձր պաշտոններ. դրա համար լինի թերեւս, վոր այդ խմբերից մի քանիսը ձգտում են ազնվութեան... Վաճառական, կալվածատեր, չարչի քաղաքացիները յերագում են յուր-

«Մի գեղեցիկ առավոտ թե Պոլսի և թե դավառների մեջ մարդիկ չպիտի կարողանան հաց ճարել, աղքատությունը և սովը պիտի հարկադրեն նրանց դեպի համընդհանուր խոտորում և կոլոսոս, մի խոտորում՝ բարեկենդանյանց լայնածավալ սպերացիայի վերա, մի այնպիսի դործ, վորին միշտ կգաճնակցի աղնավահան աղբակիցների տիրապետական ույժը և զրա համար Տաճկահայաստանում արդեն գնվել են և գնվում են լայնատարած դյուղեր, հողեր: Այժմ համարյա թե մեծ մասամբ հողատերերը քաղաքացիներն են, դյուղացիները համարյա վոչինչ չունեն: Գյուղացու անկալությունը բոլորովին տարբեր է: Նա սպասում է այն վիճակին, վոր յերբեք չե վախել և վոչ յուր նախնիքը պատմական կյանքումը: Նա սպասում է թշվառության արատառները սրբելու, կյանքի անդուրության, ազատ չունչ քաշել, աներկեան սրեր, ապահովություն յուր կյանքին, յուր ստացվածքին և յուր դործին: Նա ցանկանում է միայն, վոր նա կարողանա լծել յուր առատություն պարզեոզ գութանը, մշակել դարերով խոտան մնացած յերկիրը և ընդանկան ցնծությամբ հնձել աշխատասեր ձեռների պտուղը: Կարողություն ունենալ պատրաստ պահելու յուր հյուրասեր սեղանը բոլոր անցավորների համար, նոցա հետ զվարթ սրտով բաժանել արդար վաստակի արդյունքը: Յերջանիկ լինել ընտանիքով, յերջանիկ լինել դրացիներով և բոլոր դյուղացիներով: Մի շատ համեստ և աշխարհաշեն ցանկություն, վորին չեն հասել բուսակալների տիրապետության այնպիսի, չեն ել հասնիլ ինքնագոյության ժամանակին: Յեթե այսպիսի տարբեր հակադրական մտքերով և զգացմունքներով կարելի լինի հասնել մի նպատակի, վորի համար գերբնական կամ գերազգային ույժ է հարկավոր, այն ժամանակ նշմարիտ է, վոր գյուղացու վզից կը վերառնեն նորա քրտինքով տոգորված, ունդող, կեղտոտ լուծք. նարա

խոտնակություն:») ... Աղբը պետք է մտածե յուր սպողան և աղատե յուր անձը սարսափելի նեղությունից ու աղքատությանից, վոր յեթե վոչ այսօր, վաղը պիտի թաղավորե բոլոր Թյուրքիո մեջ՝ Հնայելով այն պարսբին, վոր առնում է նա Անգլիայից»...»)

Հենց այս վառագից պաշտպանվելու համար է հայ հրապարակախոսը հորդորում, շտապեցնում, վոր հայերը դիմեն դեպի բնության դոզը, դեպի հայրենիք, դեպի պարզեվասու հողը: Յերկրագործությունը մի փրկարար շանքարգել է նաև այն սոսկալի կայծակների հանդեպ, վորոնք պիտի փայլատակեն սևանկացած թիուրքիայի գլխին:

«Այն Ժողովուրդը, վոր դուրս չի յեկել յուր պատմական աշխարհից, թող և չարթի. մենք բնդդեմ ենք տեղը կդնին նորը. փառքերով զաղալուն, բայց ավելի ծակը, սեպիակակը, վորի քրտինքը միշտ պետք է լվանալ արյունով: Նորան կասեն. «Այդ նոր լուծը քեի ծակը է, բայց քո սեպիակակն է, քաշիք, հոգիդ դուրս գա»: Այն ժամանակ գյուղացին կզգա, վոր քեի քրդեր ու արտաքին հարստահարողներ այլ ևս չկան, բայց յուր վիճակը ավելի և ավելի ծանրացել է. ներկան անցյալից ավելի վատ: Այդ ծանրության տակը նա ընկճվում է՝ կործանելով յուր վրա հաստատված շինությունները, տրորվելով նորա տակը: Աղբության դոյությունը, որոնք վերջին տարիներին առարկայի համար չեն, թյունը ազգային սնամասնության համար է, իսկ ազալ ազգային բարեկենդանության համար է, իսկ ազգային բարեկենդանության հիմքը դյուղացու բարեկենդանությունն է»: Ա. Թոթմախյան. «Մասիս լեռների կենդանությունն է»: Ա. Թոթմախյան. «Մասիս լեռների հարավային ստորոտներ», Բ. մաս, յեր. 23—26:

հարավային ստորոտներ, Բ. 336—337:

*) Մ. Նալբանդյանի յերկերը, Բ. 377:

դադրեցան իրենց և դադրեցան իրենց չէ մեր քարոզածը. իսկ այն մասը, վոր դուրս ե յուր աշխարհից, առեկ ե թե դանդաղ ե դադրեցան իրենց և պանդխտութեան մեջ, նորան հրապարակեմ ենք վերադառնալ, մանավանդ Փոքր Ասիա, վոր ավելի հրապարակեմ ե յուր ծովեզերյա դուրսը: Հերիք ե, վոր մի յերկու դըլ-խալոր ե հաշմարտութիւն տեղերում սկսանի յերկրագործութիւնը, մյուս մասերում, վոր թերեւս հեռի յեն ծովից, նույնպէս կդարձի: ... Ո՞վ արդէլ առեկ ե հայոց ժողովրդին, վոր նա չընակի վերասաց տեղերում... Յեւ վորք դործ կարելի յե տեսնել մի հողի վերա, ուր աճում ե և բազմանում ե ամենայն ընտանի տնասուն և դրաստ, ուր բուսանում ե բամբակ, ցորան, բրինձ, վարսակ, դարի, տորոն, սուսամ, չաքարեղեգն, ճակընդեղ և այլ հազար բուսական և ընդեղեն... Այս անվանված բերքերից վեր յերկուքը կամ յերեքը բաւական են հարստացնել մի բազմութիւն, վոր արիւմտեան փութով ուրաւում եր այն նվիրական դործով:*)

Ահա այս ել նախնայանի minimum ծրագիրն ե, վոր հայ ժողովրդին փրկելու յե չարից մինչև այն հեռավոր որհնայ ժամանակը, յերբ ըստ իրենց

Կանցնի ձմեռ, կուլա դարուն,
Թեռնոց դաշտ ծաղկազարդի,
Անձատ անձատ վոսկերստիք
Շարժին հրաշյուք, կցին իրար,
Շունչ մի չնչե կենդանարար,
Հառնի, կանգնե մեռելոց դաշտ...
Թինչ վերածնին հայոց վորդիք

*) Նույնը, յեր. 344:

Յեւ Հայաստան հառնե փառք...
Յեւ Յեսային հնչե պատգամ.
Այսպէս ասե Տեր դորութեանց.
Այլ ևս հաշտյալ եմ յես ընդ քեզ,
Ո՞վ տառապյալդ Հայաստան:*)

XI

Այժմ անցնում ենք նախնայանի աշխարհայացքի ուսումնասիրութեան մի կետին, վոր մինչև այժմ ակնարկով անցաւ շոշափված չէ յեղի, չնայած վոր առանց այս կետի ուսումնասիրութեան վոր մի ուսումնասիր իրա-վունք չունի վերջնական յեզրակացութիւններ հանելու հա-հա հրապարակախօսի սոցիալական դավանանքի դա-սակարգային գույնի մասին: «Յերկրագործութիւնը վորպէս ուղիղ ճանապարհ» դըքում կա մի փոքրիկ շլուծված հանգույց, վորն առանց ուշադրութեան թողնել անցնելը, ճիշտ ե, թեթեւութիւն ե ուսումնասիրի համար, վորովհետեւ այս դեպքում վերջինս ազատվում ե այն լուծելու տքնութիւնից, բայց և միաժամանակ յերկշտ, անաւատարներ ու թողարկված փախուստ ե, վոր վկայում ե, թե բազմակեզ հետախույզը չէ սփտը-ված հանգուցակոտոր սրով:

Թինչև հիմա նախնայանի աշխարհայացքի մեջ մենք դեռ չենք նկատել այնպիսի մտքեր, վորոնք տար-բեր լինեյին նրա նախնին տաճներին և առաջին հա-յացքից յերեւոյնեյին, թե հայ հրապարակախօսի քա-րազուրկութեան մեջ կա մի հակասութիւն, վոր պետք

*) Խրեմյան Հայրիկ «Վերջալուսի ձայներ», Գահիրե, 1901. յեր. 12-13:

ե պարգել : Մինչև հիմա «Յերկրագործությունից» քաղած բազմաթիվ հատվածներն ու այս առթիվ արած գիտողությունները ցույց տվին, Վոր հեղինակը ջատագով է բացառապես մանր յերկրագործության, պաշտպան դյուղացիության շահերի, դեմ է կապիտալիզմին և ժխտում է բանվորությունը, վարձկան մշակությունն ու վաճառականությունը : Սակայն նույն այն հեղինակություն մեջ, վարի վերնագիրն է «Յերկրագործությունը վորպես ուղիղ մանապարհ» և վորը մանր յերկրագործության ու գյուղացիության ի խորոց սրտի փառաբանություն է, գտնում եմք նաև այնպիսի հատվածներ, վորոնք ըստ յերկվույթիմ-միանգամայն հակասում են նրա՝ մինչև այժմ ասածներին :

«Վաճառականությունը և արվեստը,—գրում է նույն դրքում Նալբանդյանը,—անհրաժեշտ է և մեծապես պատճառ ազգի հարստության, բարսրության ու յերջանկության»...^{*})

«Մի քանի տարի կա, վոր լսում ենք հանապազ մեր վաճառականներից մի կարծիք, թե հարկավոր է աշխատել վաճառականության վերա, վորպեսզի ազգը հարստանա : Յերանի թե, ասում ենք մենք. քանզի այն տեսակ վաճառականության մեջ չենք տեսնում ազգային հարստության հիմքը :... Այն ժամանակ ազգային և վաճառականությունը, յերբ նուրա խաբխիւր դրված է ազգի հիմքի վերա» :^{**})

^{*}) Մ. Նալբանդյանի յերկերը, Բ. յեր. 320 : Արվեստ տախլով Նալբանդյանը հասկանում է ընդհանրապես հում նյութի մշակությամբ պարասպող արտագրություն :

^{**}) Նույնը, յեր. 345—346 :

«Մինչև այժմ հայոց ազգի մեջ խախուռ և անհիմն վաճառականության խորհրդով հիմնվեցան մեծ կամ փոքր ընկերություններ, նորանցից վոմանք ընկան գեղեցիկի հարվածի տակ, վոմանք տեղում են կիսամեռ, բայց մինչև այժմ չերեհցավ մի ընկերություն ազգային վաճառականության» :^{*)}

«Յեվ միայն հում բերքերը չեն, վոր կարող են դրավել հայ վաճառականի գործունեյությունը. այդ բերքերի մշակությունը մի լավ ճանդեռ, մի բնական, աստարեզ այն ժրջանի ու գործունյա մարդերի համար, վոր ստուգապես կամին պարապել վաճառականության : Նույն այն գործարանքը, նույն այն մեքենաները, վոր կարող են ներգործել Յեվրոպայի մեջ ծանր պայմանների տակ, կարող են ներգործել և Ասիա մեջ, ուր կյանքի պիտույքը, պարզությունը և այլ բնական հանդամանք. ները ալելի դյուրությունի կարող են տալ այսպիսի ձեռնարկության» :^{**})

Այս ու շատ ուրիշ պարբերություններ կապած չեն թողնում, վոր նույն Նալբանդյանը կողմնակից է նաև վաճառականության. վորը նրա ասելով՝ պետք է լինի ազգային. և մինչև անգամ խրախուսում է գործարանային արդյունաբերությունը : Ահա՛ հանգույցը, վոր չե լուծված, սակայն վորը պետք է լուծել և կամ այլ և յերբեք բերան բաց չանել Նալբանդյանի մասին խոսելու համար :

Հայ հրապարակախոսի յերկում պարունակված այս

^{*}) Նույնը, յեր. 349—350 :

^{**}) Նույնը, յեր. 357 :

13

13

13

13

13

10

10

Թերևս վրոմանք հենց այստեղ մեզ ընդհատելով ա-
սեն, վոր չնայած Նալբանդյանը վաճառականությանը
յերկրորդական տեղ է տալիս, այնուամենայնիվ չի կա-
րելի նրան գոյուղացիության գտարյուն պաշտպան, իրե-
նուդ համարել, վորովհետև նա համենայն դեպս ելի
ընդունում է առևտրական ու արդյունաբերող դասու-
կարգի գոյության անհրաժեշտությունը. ուրեմն և,—
կառարկեն,—հայ հրապարակախոսը մասամբ հանդի-
սանում է նաև բուրժուազիայի իդեոլոգ: Այս դասու-
ղություններին ի պատասխան կարելի է ասել, վոր մի
դասակարգի իդեոլոգ լինելու և կոչվելու համար ան-
հրաժեշտ չէ մյուս դասակարգերի գոյությունը բացար-
ձակապես ժխտելը: Իդեոլոգների շատ փոքր մասն է
այսպիսի մտածողության տեր. քչերն են աշխատադես
հերքում ուրիշ դասակարգերի գոյության իրավունքը,
մինչդեռ մեծամասնությունը խոստովանում է յուր ջա-
տագույնը դասակարգի կոլլեքին մյուս հասարակական
խմբերի գոյությունը, միայն սրանց շահը յենթարկում
է յուր դասակարգի շահերին: Այս հարցում ել մոռնու-
ները սակավաթիվ են, մինչդեռ զուսպխատները կամ
պլյուրալիստները՝ ծովի ավազից ամելի:

^{*)} *Умелые, дер.* 313:

Անդլիացի տոհմիկ լորդը, գերմանացի ազնվականն ու կամ ուսու կալվածատերն յերբեք չեն հերքել, վոր ինդուստրիան նույնպէս վորոշ արժեք ունի ժողովրդի տնտեսական կյանքում: Թե անդլիացի լորդը, թե գերմանացի ազնվականն ու թե ուսու կալվածատերը սրանով չգարձան ֆեոդալականութեան դատալիքներ ու բուրժուազիայի կուտակիցներ: Վո՛չ, վորովհետեւ կարեւոր ալլ չէ, ալլ ալն, վոր ամեն անգամ, յերբ կընդհարուին մեծ հողատիրութեան ու բուրժուազիայի շահերը, նըրանք կըրոնեն մեծ հողատեր դատակարգի կողմը, վորով յերեւան կհանեն իրենց իսկական դատակարգային գույնը եւ կապացուցեն, վոր իրենց հոգն ու մտածմունքն ազնվական ու կալվածատեր դատակարգի բարգաւաճումն եւ գլխավորապէս:

Յուրը նշանավորը ուստպիլայի—«Պոլիտեայի» («Պոլիտեայի») մեջ Պլատոնին անհրաժեշտ և համարում արհեստավորը ու յերկրագործ դասակարգերի գոյութիւնը։ Այս ստորին դասակարգերը պետք և զբաղվելին մանր արտադրութեամբ՝ անհատապես սեփականելով արտադրութեան միջոցները, մինչդեռ փիլիսոփաներն ու ազնւականներն ազատ պետք և լինելին ֆիզիքական աշխատանքներից և վայելելին ուրիշները արտադրած բարեքները։ Մի՞թէ կարելի չէ Պլատոնին գոյուղացիութեան ու արհեստավորութեան շահերի պաշտպան հայտարարել՝ հիմնովելով լոկ այն հանգամանքի վերա, Վոր նա անհրաժեշտ և համարում այս հասարակական խմբերի անհրաժեշտ և համարում այս հասարակական խմբերի գոյութիւնը։ Ամենին։ Քննադատներն իրավամբ Պլատոնի կոմմունիզմն արիստոկրատական են հայտարարում, Վորովհետեւ մեծ փիլիսոփան իդեալական և հա-

մարում աշխարհի կարգեր, յերբ արիստոկրատիան ա-
ռանց աշխատելու վայելում է աշխատող դասակարգերի
հավելյալ արդյունքը:

Ճիշտ նույնպես էլ Նալբանդյանը չէ դառնում վա-
նառականների ու արդյունաբերողների իդեոլոգ լույսայն
պատմաբան, վոր նա սրանց գոյության իրավունքն ըն-
դունում է: Վերլուծությունը պետք է շարունակել ու
տեսնել, թե արդյոք վո՞ր հասարակական խմբի շահերն
են նրա համար գերակա և վորինն՝ ոժանդակ ու ստորա-
դաս. այն ժամանակ միայն վերջնականապես լուծված
կլինի Նալբանդյանի՝ գաղափարապես վո՞ր դասակար-
գին պատկանելու հարցը:

«Յերկրագործության», ուշագիր վերլուծությունը
յուլյց է տալիս, վոր հայ հրապարակախոսի համար վա-
նառականության շահերն ինքն ըստ ինքյան նշանակու-
թյուն չունեն. նա սրանց վրա նայում է մեծամասնու-
թյան, յերկրագործ մասսայի շահերի տեսակետից:

Վաճառականի գործունեությունը կարող է յերկրա-
գործի համար չեզոք լինել, այսինքն անուգուտ ու ան-
վնաս: Յերբ մի հայ վաճառական Չինաստանից թեյ առ-
նելով տանում, վաճառում է Ֆրանսիային, նրա արածը
հայ գյուղացու համար վոչ ոգտակար է և վոչ վնասա-
կար: Կարող է վաճառականի գործունեությունը հայ
գյուղացու համար վոչ թե չեզոք, այլ վնասակար լի-
նել: Որինակ՝ յերբ հայ վաճառականը Ռուսիայից ալ-
յուր է ներմուծում Կովկաս և այսպիսով մրցելով ցորեն
ծախող հայ գյուղացու հետ՝ իջեցնում է սրա ապրանքի
գինը և կամ անվաճառ թողնում սրա ցորենը, — նրա
գործունեությունն անշուշտ վնասակար է հայ գյուղա-

ցու համար: Մեր հիշած յերկու դեպքում էլ թեև գյու-
ղացին հաստատապես վոչ մի ոգուտ չի ստանում, բայց
վաճառականը կարող է ոգտվել: Յեթե անհատների փո-
խարեն վերցնենք դասակարգեր, կարող յենք ասել, վոր
տոևտրական դասի գործունեությունը յուր համար կա-
րող է ոգտակար լինել նաև այն դեպքում, յերբ նույն
գործունեությունից վոչ մի ոգուտ չե ստանում հայ
գյուղացիությունը և կամ նույն իսկ վնասվում է:

Նալբանդյանը բացարձակապես մերժում է այն-
պիսի վաճառականությունը. վոր կարող է ոգուտ բե-
րել վաճառականին. ուրեմն և վաճառական դասին.
բայց ոգուտ չի բերիլ և կամ վնաս կբերե ազգին. այսինքն
ժողովրդին կամ յերկրագործ մասսային:

«Թող հայ վաճառականը հազար տարի՝ ապրանք
բերե Յեվրոպայից ու վաճառե, կամ, վոր նույն է, ու-
տարի ապրանքը ուղարկե Յեվրոպա, աղբին վոչ շահ կա
և վոչ վնաս, վորպես նաև վոչ ազգային վաճառականու-
թյուն. վաճառականը թերևս ինքը չահվե, դարձյալ
աղբին բան չկա»^{*)}:

«Այս տեսակ վաճառականությամբ թերևս, յեթե
հայը միջնորդ լիներ յերկու համադր աշխարհների
միջեմ, դուքե կարողանար ապահով յեղանակով ապ-
րել, թեյով միմիայն յուր համար, ասանց ազգի բնո-
հանրության ոգուտ բերելու»^{**)}:

«Թող հազարավոր դառնա հարուստ անհատների

*) Նույնը, յեր. 346:

**) Նույնը, յեր. 355:

թիւը... ի վերա այսր ամենայնի ազգի ընդհանրութ-
յունը կմնա անշարժ և անդամալուծյալ»։*)

Անկասկած է, վոր հայ հրապարակախօսի հոգսը
վոչ թէ վաճառական դասի բարորությունն է, այլ ժո-
ղովրդինը։

«Մինչեւ այժմ, — գանգատւում է Նալբանդյանը,
— հայոց ազգի մեջ խախտւում է անհիմն վաճառականու-
թյան խորհրդով հիմնվեցան մեծ կամ փոքր ընկե-
րություններ. նորանցից վոմանք ընկան գեւղերի հար-
վածի տակ, վոմանք տեւում են կիսամեռ, բայց
մինչև այժմ չերեվեցաւ և վոչ մի ընկերություն, վոր
պարապէր յերկրագործության և յերկրագործական
բերքերի մշակության, մինչև այժմ չերեվեցաւ մի
ընկերություն ազգային վաճառականության»։**)

Ի՞նչ է հասկանում «Յերկրագործության» հեղի-
նակն ազգային վաճառականություն ստելով։

«Յեւ մի՞ թէ կարծում են մեր պատվելի վաճա-
ռականք, թէ Մենչեստրի, Մարսելի կամ այլ յեվրո-
պական քաղաքների հետ առուտուր ունենալը կարելի
յէ անվանել ազգային վաճառականություն միայն այն
պատճառով, վոր ինքյանք հայ ելին։ Նոցա վաճառա-
կանությունը ազգային չէ յեւ ազգի ընդհանուրի
չահի հետ չունե վորեւիցե վերաբերություն։ Այն ժա-
մանակ միայն կարող է յերեւիլ ազգային վաճառա-
կանություն, յերբ նա զխալորապես հայի առաջ բե-
րած նյութը կամ արդյունքը վաճառէ. այն ժամանակ

*) Նույնը, յեր. 356։

**) Նույնը, յեր. 345—350։

այն ազգը ոգուա կըաղէ մեր վաճառականների
ործունեյությունից, յերբ սոքա միջնորդ լինին հայոց
ընդհանրության և Յեւրոպիո մեջ. այն ժամանակ
պէտքն է վաճառականությունը, յերբ նորա խա-
խալը գրված է ազգի հիմքի վերա»։*)

Այն վաճառականությունը, վոր չի հիմնվում յեր-
կրագործության վրա, վոր չի վաճառում յերկրագոր-
ծական արդյունքներ, վոր չի նպաստում գյուղացու
արարությանն, ազգային վաճառականություն չէ և
պէտքն է յերկրագործություն չունի։ Ընդ-
պէս շահի հետ վոչ մի վերաբերություն չունի։ Ընդ-
պէս յապառակ, ազգային վաճառականությունը, վոր
յերկրագործության վերա է հիմնվում. ոգտակար է
գովելի։

«Հայոց ազգը քանի վոր չունի սեպհական յերկրա-
գործություն բոլոր նրա ճյուղերով, նորա վաճառա-
կանությունը կլինի Յեւրոպացոց համար ծառայու-
թյուն։ Իսկ այն որից, յերբ ազգը կսկսի մշակել հողը,
պէտքն է իսկ այն որից, յերբ ազգը կսկսի մշակել հողը,
յերբ յերկրինքը, վոր այսօր գրեթէ ամառի և խոպան
է, այն որից կկենդանանա և հայոց վաճառականու-
թյունը։ Յեւ այն որի վաճառականք... յեւ ինքը կը-
րահվի տասնապատիկ ավելի և մեծ ու մեծ չահ կը-
րէ ազգի ընդհանրության, վոր է ազգի հիմքը, յմակը,
յարժարանք»։**)

«Առանց յերկրագործության չկա վաճառակա-
նություն, և առանց ազատ հողի չկա յերկրագործու-
թյուն»։ — ասում է մի տեղ Նալբանդյանը «Յերկրա-
գործության» մեջ։ Այժմ մեզ համար հստակաւ յի

*) Նույնը, յեր. 345—346։

**) Նույնը, յեր. 357

սէյս խոսքերի իմաստը: Հայ հրապարակախոսն ուզում
է տեսլ, թե առանց ազատ հողի, առանց համայնա-
ցրած հողի չկա աշխատավորի յերկրագործություն
խոյն առանց աշխատավորի յերկրագործություն
«ազգային» վահատականություն: Ակամա մարդկային
միտն է գալիս միջնադարյան աստղվածք, թե փրկի
ստիւյռությունն աստղածափանության աղախինն
Նալբանդյանի քարոզած վանատականությունը յեկե-
կրագործության գեոմատարած աղախինն է, իսկ ա-
ռելտրական դասը՝ գյուղացի դասակարգի հիւս
ստվորը:

XIII

Ինչպե՞ս նախորդ գլխում մեջ բերած հասկացողու-
թյունը են տալիս, Նալբանդյանը վաճառական ասելով
հասկանում է թե առևտրականին ու թե արդյուն-
նարբերողին: Ուրեմն յերբ հայ հրապարակա-
խոսը քարոզում է ազգային վաճառականու-
թյուն, խոսքը չէ վերաբերում միայն առու-
տուրին, այլ և արդյունաբերությանը: Առուտուրն
ազգային է այն ժամանակ, յերբ վաճառականը գնում
ու վաճառում է հայ գյուղացու ապրանքն, իսկ ար-
դյունաբերությունն ազգային է այն ժամանակ, յերբ
մշակում, ձեռագործում ու մեքենագործում է դար-
ձյալ նույն հայ գյուղացու արտադրած արդյունքները:
Այսպիսով կարծել, քե յերբ Նալբանդյանն յուր սխա-
տմի մեջ տեղ է տալիս հուսմանը գործարանային
մշակման, այդու ևս քարոզում է կապիտալիզմ: Յերկ-
րագործության» հեղինակի ասածն այսպես բմբռնի

հանակում է ամենեին գաղափար չունենալ վոչ միայն
կապիտալիզմի, այլ և ընդհանրապես հասարակախո-
սագրգռման գաղափարներին ելության մասին:

Ինչո՞վ են տարբերվում հասարակական կազմա-
կերպություններն իրարուց: Ի՞նչ զանազանություն
է սոցիալիզմի միջև: Ի՞նչ տարբերություններն են հի-
մնական, որինակ, կապիտալիզմի ու սոցիալիզմի միջև:
Յեթե ասենք, վոչ արտադրության միջոցներն են հի-
մնական հասարակություններին այս կամ այն կազմա-
կերպության կերպարանքը տալիս, ճիշտ չի լինիլ, վո-
չ արտադրության նույն միջոցները, գործա-
րութեան արտադրության նույն միջոցները, գործա-
րութեան մեքենա էին, գոյություն ունեն թե կապիտալի-
ստական ու թե՛ սոցիալիստական հասարակությունից հայտնի է,
մեջ. իսկ տարրական արտադրանությունից հասկո-
վոր ընդհանուր հասկութունը տարբերիչ հասկո-
թյուն լինել չէ կարող: Ուրեմն վոչ ոչ է բաժանման այն
հիմունքը, վոչ արդյունքը հասարակությունները
միմյանցից և անվանում տալիս, անտիկ, ֆեոդա-
լական, կապիտալիստական ու սոցիալիստական: Այս
հարցի միակ ճշմարիտ պատասխանը հետեյալն է.
վոչ քե արտադրության մեջ ունեցած տարբեր հարաբերու-
թյունն է, վոչ հասարակական կազմակերպությանը վո-
չ արտադրության մեջ ունեցած տարբեր հարաբերու-
թյան մեջ: Ի՞նչ է սոցիալիզմը, յեթե վոչ նույնպիսի
հարաբերություն: Թեև հիշյալ յերկու հասարակու-
թյան արտադրության միջոցները նույնն են, միայն
պարզացման տարբեր աստիճանով, այնուամենայնիվ

այս հասարակությունները խիստ տարբերվում են իրարից, չարունակել ու պարզել, թե հեղինակը հա-
րարից նրանով, վոր մինչդեռ կապիտալիստական կարգի արտադրության միջոցներին վերաբերողում արդյունաբերությունը: Կապիտալիստա-
կան մարդիկ արտադրության միջոցներին վերաբերողում արդյունաբերութուն առանց պրոդուկտի գո-
բերում են վոմանք իբրեւ տեր և վոմանք իբրեւ բանվորին արդյունաբերութուն առանց պրոդուկտի գո-
տոցիալիստական կարգերում, ընդհակառակը, բոլորության հնարավոր չէ. իսկ մենք արդեն տեսել ենք ու
քաղաքացիք ընկերներ են, այսինքն հանգես են դալիս ենք, վոր Նալբանդյանի համար իդեալական է այն
միաժամանակ թե իբրեւ արտադրության միջոցները արտադրողը, վորտեղ սեփականագուրի բանվոր դա-
սեփականատեր ու թե իբրեւ նույն միջոցներով արտա-
դրող բանվոր:

Մասնավորելով խոսքը պետք է ասենք, վոր գոյ-
ծարանը, մեքենան և այլն առանց մարդկային վորտեղ
հարաբերությունների կապիտալիստական հասարակ-
ություն կազմել չեն կարող: Հոչակավոր են այս մասին
Կարլ Մարքսի հետեյալ խոսքերը, վորոնք դանդաղ են
նրա՝ «Վարձու աշխատանք ու կապիտալ» հոդվածի
մեջ:

«Նեպրը նեպր է: Միայն վորոչ հարաբերություն-
ների ժամանակ և նա ստրուկ դառնում: Բամբակ
մանող մեքենան բամբակ մանելու մեքենա է: Միայն
վորոչ հարաբերությունների ժամանակ է այն դառնում
կապիտալ: Այս հարաբերությունը դուրս նա կապիտալ
չէ ճիշտ այնպես, ինչպես վոսիկն ըստ ինքյան՝ վոյ
չաքարն էլ չաքարի գին չէ: Կապիտալը հասարակական
արտադրական հարաբերություն է: Նա պատմական
արտադրական հարաբերություն է»:

Ուրեմն յերբ մեկը ջատագովում է նյութի գոյծա-
բանային մշակումը, ապա սրանից չի կարելի անմիջա-
պես յեզրակացնել, թե մա կուսակից է կապիտալիստա-

արդյունաբերության: Պետք է դեռ ուսումնասի-
րել, թե հեղինակը հա-
րաբերությունների հեռ և
կապիտալիստա-
թյունը արդյունաբերությունը:
արդյունաբերութուն առանց
պրոդուկտի գո-
տոցիալիստական
կարգերում, ընդհակառակը,
բոլորության հնարավոր չէ.
իսկ մենք արդեն տեսել ենք
այն
նալբանդյանի համար իդեալական
է այն
միաժամանակ թե իբրեւ
արտադրության միջոցները
արտադրողը, վորտեղ սեփականագուրի
բանվոր դա-
սեփականատեր ու թե իբրեւ
նույն միջոցներով արտա-
դրող բանվոր:

Նալբանդյանը վերցնում է կապիտալիստական հա-
րաբերության արտադրության միջոցները, մեքենա,
ործարան և այլն, և առանց կապիտալիստական հա-
րաբերությունների մուծում մանր արտադրողների
անվորագուրի աշխարհը՝ կարծելով, վոր այն մի-
ջոցները կարող են այստեղ հաջողությամբ զարգանալ:
Նալբանդյանն այս կետում սխալվում է, վորովհետեւ,
ինչպես վկայում են բուրժուազիայի իդեոլոգներն ու
մասնավորապես Wakefield -ը և ինչպես ապացուցում է
հաղութների առաջին շրջանի կյանքը, մանր արտա-
դրողների աշխարհում միաժամանակ նաև արդյունա-
բերությունը զարգանալ չէ կարող, վորովհետեւ նյութի
գոյծաբանային մշակումը հնարավոր է միայն կապի-
տալիստական հասարակության մեջ, վորտեղ գոյու-

թխուն ունի պրոլետարիատ, և կամ սոցիալիստական հասարակութեան մեջ, վորտեղ արտադրութիւնը հանրայնացած է, և բոլոր քաղաքացիներն ընկերներ են կրկնում ենք, նախանգանն այս կետում՝ սխալվում ե բայց չէ դաւաճանում յուր գասակարգի, դուշաքիութեան շահերին: Հայ հրապարակախոսը յուր քարոզած կարգերի մեջ մտցնում է սրանց համար խորք տարբայց և այնպէս չէ դառնում բուրժուազիայի իդուլոգ ֆերկու որինակով պարզենք այս պարագոքս:

Թոմաս Մորն «Ուտոպիայի» մեջ նկարում է մի սոցիալիստական հասարակություն. աշատեղ բոլորն աշխատում են, չկան պորտաբուծներ ու տքնողներ, մարդիկ չեն բաժանված դասակարգերի: Բայց նույն Թոմաս Մորը միևնույն դրվածքում պատմում է, թե այն իդեալական կղզում կային ստրուկներ, վորոնք կատարում էին կեղտոտ, զգվելի աշխատանքները: Այժմ հարց է առաջ դալիս. վո՞ր մարդկանց շարքին է պատկանում «Ուտոպիայի» հեղինակը. նրա՞նց, վորոնք դասակարգերի բաժանված հասարակության ջատագույն են, թե նրա՞նց, վորոնք դավանում են ընկերական աշխատակցության վրա հիմնված հասարակարգ: Յեթի նկատի ունենանք այս փոքրիկ մանրամասնությունը, վոր վերաբերում է ստրուկներին, այն ժամանակ Մորին պետք է կանգնեցնենք առաջին շարքի մարդկանց կողքին, իսկ յեթե ուշադրության առնենք նրա ամբողջ քաբողը, նրան անել պետք է տանք յերկրորդ շարքում: Ասկայն վո՞ր բանակի մարդ է մեծ ուտոպիստը:

Անշուշտ սոցիալիստների, վորովհետեւ ամբողջ

«Ուտոպիան» ջատագովությունն է այն կարգերի, վոր-
պէս չկա շահագործումն, չկան դատակարգեր, վորտեղ
վոր ֆիզիքական աշխատանքները կատարում են քա-
ղաքացիները: Յեթե Մորը կողմնակից լինէր ստրկու-
թյան գոյության, ապա շատ հասկանալի չէ, վոր բո-
լոր ֆիզիքական աշխատանքները կձգէր ստրուկներին
հա՛նդիսով և վոչ թէ միայն մի շնչին մասը—զրկելի աշխա-
տանքները: Այժմյան սոցիալիստները չեն ընդունում
որի ասածն ստրուկների մասին, վորովհետեւ հա-
մարտն է, թէ գիտությունները, տեխնիկան ու քիմի-
ան է, այնքան զարգացած կլինեն սոցիալիստական հասա-
նակության մեջ, վոր ամենակեղտոտ աշխատանքներն
անգամ մաքուր կդարձնեն, և ուրեմն վոչ վոչ իրավունք
ի ունենալ խորություն գնելու աշխատանքների մեջ:
Մորի ժամանակվա կուլտուրան դեռ ևս հիմքեր չէր
առի ժամանակվա կուլտուրան համար, ուստի և
այլիս այսպիսի լուսատեսության համար, ուստի և
«Ուտոպիայի» հեղինակն ակամայից, հակառակ յուր
ամբողջ հեղինակության վստահ, զգվելի աշխատանք-
ները հատկացնում է ստրուկներին: Մորը սխալվում է,
եւրո սոցիալիստական հասարակության մեջ մտցնում է
հա՛նդիսով համար խորթ տարր, բայց և այնպէս մենք հեա-
նորդներս նկատի ունենալով «Ուտոպիայի» ամբողջու-
թյունը՝ հեղինակին դատում ենք ամենահայտնի սո-
ցիալիստների կարգում:

Յերկիրորդ սրինակ: Յույն նշանավոր կատակերգու Արիստոփանի յերկերից մեկում, «Կանանց աղագյին խողովի» մեջ հերոսուհին յուր սոցիալական գաղափարներն արտահայտում է հետևյալ խոսքերով:

«Ամենից առաջ յես ընդհանուր կդարձնեմ հոգը փողն ու ամեն տեսակ կայքերը: ... Աղքատություն վո՞չ վոքի չի հարկադրել աշխատելու. չե՞ փոր ամեն ինչ կդառնա ընդհանուր սեփականություն»*)

Արդ ի՞նչ անվանենք այս հերոսահուն. ընդհանուր, թե մասնավոր սեփականության ջատագով կոմմունիստ, թե ինդիվիդուալիստ: Յեթե հաշվի առնենք այն խոսքերը, թե ամեն ինչ կդառնա ընդհանուր սեփականություն, այն ժամանակ նրան պետք անվանենք կոմմունիստ, իսկ յեթե նկատի ունենանք վոր նրա դավանած կարգերում գոյություն ունի փող, ուրեմն և փոխանակություն, ուրեմն և անջատ արհեստագործներ, ապա հերոսահուն պետք է ինդիվիդուալիստ կոչենք: Ո՞ւմ կողմն է ձգտում այս կնո՞սիկը, յեթե չասենք՝ լեզուն:

Անշուշտ կոմմունիստների, վորովհետև հերոսահին ամեն ինչ, նույն իսկ փողն, ընդհանուր է հայտարարում. բայց չիմանալով, թե փողն անհրաժեշտ է միայն ապրանքային արտադրության ժամանակ, տեղ և տալիս նրան կոմմունիստական հասարակության մեջ, վորտեղ փոխանակության, ուրեմն և փողի կարիք չէ՛ կա: Յույն կինը սխալվում է, բայց չէ դառնում ինդիվիդուալիստ: Նրա ձգտումը պարզ է, իսկ գիտությունը՝ քիչ, ուստի և նա չէ կարողանում յուր աշխարհայացքն աղատել ինդիվիդուալիստական տարրերից:

«Ուտոպիստ» հեղինակի ու Արիստոփանի հերոսահուն նման Նալբանդյանն էլ յուր դավանած կարգի-

*) Р. Пельманъ. 16ր. 296:

րում տեղ և տալիս չգուցարգվող, խորթ տարրի, բայց այս տարրը չէ փոխում նրա աշխարհայացքի ամբողջության դասակարգային բնույթը: Հայ հրապարակախոսի քարոզած ազգային արդյունաբերությունը շատ հեռու յե կապիտալիստական արդյունաբերությունից:

XIV

Նալբանդյանը չէ բավականանում միայն նրանով, վոր ժողովուրդը կարողանա յուր որակյալ ապրուստը հայթայթել, այլ ցանկանում է, վոր այս յերկրագործ մաստան շատ ավելի արտադրե, քան կարող է սպասել: Նրա իրձն այն է, վոր գյուղացիությունը հարստանա վաճառելով յուր աշխատանքի հավելյալ արդյունքը:

«Հայոց հասարակ ժողովուրդը, — գանգատվում է հեղինակը, — աղքատ է և չունենալով վոչինչ նյութական կարողություն՝ հաղիվ հաղ սերմանում է և հրձում այնքան, վորքանը նրա ապրուստը, զիարդ և իցե, պիտի կարողանա ապահովել: Նա չէ կարող ավելի ցատկի կարողանա ույթ չունի: Ապա յեթե հայ չինականի ձեռքը մի փոքր դրամ անցնե, յեթե նա հույս ունենա, վոր յուր աշխատանքը պիտի գնահատվի, յեթե նա տեսնե յուր մշակության պոտենցիալ, վո՞չ ապաքեն կրկնապատիկ կսկսի ցանել, կրկնապատիկ հնձել»*)

Հայ հրապարակախոսը կամենում է, վոր գյուղացին արտադրե չուկայի համար: Այս տեսակետից իսախառուր Արավյանն ու Միքայել Նալբանդյանը կատարյալ հակոտնյաններ են: Մինչդեռ Արավյանը ջատագով է տնային փակ անտեսության, վորն արդյունքներն ար-

*) Մ. Նալբանդյանի յերկերը, Բ. 16ր. 348:

տաղրում է ընտանիքի սեփական սպառման համար, մինչդեռ «Վերք»-ի հեղինակը վուգելորվում է այնպիսի կարգերով, վորտեղ փոխանակութունը գերակշռող դեր չունի, մինչդեռ գյուղական վեպի հիմնադիրը քեթխու-գայի բերանով արհամարհանք է հայտնում փողին ու փողասիրությանը, Նալբանդյանն, ընդհակառակը, կողմնակից է ապրանքային արտադրության ու փողային տնտեսության զարգացման: Արավյանը հին մարդ է. նրան հետաքրքրում է լիքը մատանն ու առաս սեղանը: Նալբանդյանը նոր դարի գավակ է. սա յերազում է ընդարձակ շուկա ու լիքը քաակ: Մակայն յերկուսն էլ դասակարգային աշխարհայացքով մուլն բանակի մարդիկ են. յերկուսի իդեալն էլ գյուղն է, գյուղացին ու յերկրագործությունը: Արավյանը բնական տնտեսության շրջանի հայ գյուղացու իդեալագն է, իսկ Նալբանդյանը՝ փողային տնտեսության:

Կարող է պատահել, վոր վոմանք Նալբանդյանի մասին այս տողերը կարդալով կարծեն, թե մենք հենց մեր բերանով ապացուցում ենք մեր ցանկացածի հակառակը: «Նալբանդյանը, — կասեն, — ջատաղով է այնպիսի գյուղացիության, վորն արտադրում է շուկայի համար: Այս չե՞ նշանակում արդյոք, վոր նա կողմնակից է գյուղական բուրժուազիայի, վորն ընդհանուր բուրժուազիայի ստորաբաժանումն է միայն: Արդյոք արդյունք վաճառող հարուստ գյուղացին չա՞տ է տարբերվում ապրանք վաճառող խոշոր արդյունաբերողից: Այս տարբերութունն արդյոք լոկ աշխարհագրական ու բանական չե՞, և նրանից չե՞ առաջանում, վոր մեկը

գործում է գյուղում, իսկ մյուսը՝ քաղաքում, մեկը շահում է հարյուրներ ու հազարներ, իսկ մյուսը՝ բյուրեր ու միլիոններ»:

Սրան ի պատասխան կարող ենք ասել, վոր յեթե մանր գյուղացին հաջող հանգամանքներում տիրանա հողաբների, մինչդեռ արդյունաբերողը դժվարին պարագաներում հաղիվ կարողանա հարյուրներ վաստակել, ելի մանր գյուղացին կմնա աշխատավոր, իսկ արդյունաբերողը՝ բուրժուա, և նրանց հարստությունները կբարբերվեն վորակապես: Յերբ մանր արտադրողը, ներկա դեպքում գյուղացին, ունի արտադրության սեփական միջոցներ, և նրա տնտեսությանը մասնակից չե վարձու բանվորն, այն ժամանակ նրա ձեռք բերած հարստությունը, վորքան էլ մեծ լինի, կապիտալ չէ, վորստությունը, վորքան էլ մեծ լինի, կապիտալ չէ, վորվիետն ստացվում է միմիայն սեփական աշխատանքով: Իսկ արդյունաբերողի հարստությունը, վորքան էլ փոքր լինի, կապիտալ է, վորվիետն արտադրվում է վարձու բանվորի աշխատանքի միջոցով: Մանր գյուղացու հարստությունն «արդար հաց» է, վորովհետև նրա մեջ չկա ուրիշի քրտինքի և վոչ մի կաթիլը, մինչդեռ բուրժուազիայի հարստությունը բանվորի արդյունով չաղաղված մի զգվելի թթխմոր է: «Յերկրագործության» հեղինակի իդեալն է վոչ թե գյուղական բուրժուազիան, այլ հարուստ, բայց աշխատավոր գյուղացիությունը:

Ասացինք, վոր ըստ Նալբանդյանի՝ գյուղացին պետք է արտադրե շուկայի համար, և այս դեպքում նրան հարկավոր է գրամ:

«Բայց խնդիրն այստեղ է, —ասում է հեղինակը,— թե ո՞վ տա յերկրագործին այն դրամը, վոր հարկավոր է նրան լքյալ բաղուկները զորացնելու համար»։*)

Ո՞վ պետք է յերկրագործի չորացած արտը ցոյլ մետաղյա անձրեւով։

«Վաճառականը, —պատասխանում է հայ հրապարակախոսը,—կամ փոքր ի չափե կարողութեան տեր մարդը։... Վաճառականը կարող է ամենայն վստահութամբ հում նյութեր առնուլ հայ յերկրագործից, ապրանք ստանալ փոխարեն։... Այս ճանապարհով միայն սղղը կարող է բարձրել յուր տնտեսական վիճակը, այս ճանապարհով նյութական ուժը կանցնե ազգի ձեռքը, սղղը կզորանա և յերկրագործը և վաճառականը և կարողութեան տեր մարդը որստորե կհարստանան։**)

«Յերկրագործութեան» հեղինակն այս խնդրում ել ունի կարապետներ։ Անտիկ աշխարհի, Արեւմտյան Յեւրոպայի ու Ռուսաստանի հասարակական մտքի զարգացման պատմութեանից հայտնի լի, վոր ժողովրդական մասսաների տնտեսութիւնը բարձրելու համար շատերը հուշները դրած են յեղեկ պետութեան վրա։ Շատերից հիշենք Արիստոտելին Հունաստանում, Լուի Բլանշին Ֆրանսիայում, Լատալին Գերմանիայում ու Չերնիշևսկուն Ռուսաստանում։ Ըստ Արիստոտելի՝ պետութիւնը յուր ավելորդ դոմարներէից պետք է ռոժանդակութիւն տա չքավորներին, վորպէս զի սրանք կարողանան պարապել մանր առուստորով և կամ հող

*) Նույնը, յեր. 348։

**) Նույնը, յեր. 349։

ձեռք բերեն մշակելու համար։ Լուի Բլանշն ու Լատալի պահանջում են, վոր պետութեանը անհրաժեշտ դրամական միջոցներ շնորհե բանվորներին արտադրական միութիւններ հաստատելու համար։ Յեւ վերջապէս Չերնիշևսկին դուրսական համայնքը (община) պահպանելու խնդրում ու քաղաքական այլ հարցերում ժողովրդի համար նպաստաւոր գործադրութիւններ երականելու միտքով կառավարութեանից։ Այժմ յայտնի է ինչպէս ուսուցիչական են համարվում մերոյ հետեւի իբրեւ մշտնջողութեան և ընդունում այն խոսքը, թի պետութեանը տիրող դասակարգի գործելու կառավարող մի կամիտե լի, և ուրեմն նրանից նույն դասակարգի շահերին վնասող գործադրութիւններ սպառնալ չեն կարելի։

Հայ հրապարակախոսը յուր մտածողութեամբ մտնէ վերոնշյալ հեղինակներին ու հաւարակական գործիչներին։ Յեթե նա յուր հուշը չէ գնում պետութեան վրա և չէր ել կարող գնել, վորովհետեւ հայ պետութեան շուքներ, բայց ժողովրդի համար սպառնալից գործադրութիւններ սպասում է մի այնպիսի դասակարգից, վորը տնտեսական գործունեութեան մեջ չէ ղեկավարվում և չէ ել կարող ղեկավարվել ժողովրդի շահերով։ Վաճառական ու արդյունաբերող դասակարգը ծառայում է յուր շահերին, իսկ Նալբանդյանը նրա համոզում է սպառավորել յերկրագործութեանը։

Գյուղացու, միայն դուրսացու արտադրած արդյունքներն անխփփա կամ մշակելով հեռավոր շուկաները, հասցնել և շինականի լքյալ բաղուկները զորաց-

Քննել ու ներս բերել գրուի Հարստությունը—իսկզբ, վաղիկն կամ արծաթը: Հեռեկալ սողերի մեջ հեղինակն աղելի է պարզում յուր միտքն որինակով, վերից իմա- նում ենք, վեր նա Հարստություն ստելով խկտպես լիտքն և հասկանում:

^a) *Isotriphium*, *triph.* 380:[illegible]⁴³⁾ *Umljup, jhp. 357:*

Տնտեսագիտական հիշյալ դպրոցը հատուկ նշանակություն էր տալիս արտաքին առևտուրի միջոցով փողի ներմուծմանը և անուշադրության մատնում ներքին առևտուրը, վորսվհետև այս իբրև քե չեր նպատում ազգի հարստանալուն: Սկզբում մերկանտիլիստները հակառակ էյին ներմուծող առևտուրին, վորսվհետև, ասում էյին, ներմուծած ապրանքի փոխարեն փող է դուրս գնում յերկրից: Բայց հետին շրջանի մերկանտիլիստներն արդեն կողմնակից էյին առևտրական գուգակշիին (բարան), այսինքն քուլտուրում էյին նաև ներմուծող առևտուրը, բայց այն պայմանով, վոր արտահանությունն ավելի շատ լիներ, քան ներմուծումը: Այս գեպքում ավելորդ արտահանածի փոխարեն դրսից ազգի մեջ փող կմտներ, այսինքն ազգը կհարստանար: Ընդհակառակը յեթե ներմուծումն արտահանանուց շատ լիներ, ավելի ներմուծածի փոխարեն ազգը պետք է դուրս տար փող, ուրեմն կաղքատանար:

Գլխավորապես XVI ու XVII դարերում մերկանտիլիզմն ունեցավ բազմաթիվ ներկայացուցիչներ Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Սպանիայում, Իտալիայում ու Նույնիսկ Ռուսիայում: Այս ուղղության նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկն է անգլիացի Թոմաս Մենը, վորի գրքերից մեկին անունը—«Անգլիայի դանձերն ոտարերկրյա առևտուրի մեջ»—վորչում է մերկանտիլիզմի եռթյունը: 1664 թվին լույս տեսած այս գրքի մասին Ագամ Մմիտը գրում էր.

«Այս աշխատության վերնագիրն—«Անգլիայի դանձերն ոտարերկրյա առևտուրի մեջ»—գարծավ վոչ միայն Անգլիայի, այլ և մյուս բոլոր առևտրական յերկրի»

ների ժողովրդական տնտեսության հիմնական սրենք: Ներքին կամ անաչին առևտուրը, վորի նույնպիսի կապիտալն յերկրին ավելի մեծ սղուտ է տալիս, համարվում էր ոտարերկրյա առևտուրից ցած: Ըստ այս կարվածի՝ ներքին առևտուրն յերկրի մեջ չէր ներս բերում փող և վոչ ել դուրս հանում: Յեվ ուրեմն այս առևտուրը չէր կարող վոչ հարստացնել և վոչ ել աղքատացնել»:^{*)}

Այժմ բերենք այս ղարոյի գրականությանից մի քանի հատվածներ, վորոնք մերկանտիլիստական մըտքեր պարունակելով անմիջական յերեան կհանեն այն մեծ նմանությունը, վոր կա սրանց ու Նալբանդյանի բարոյաժողովարների միջև:

«Զի կարելի ժխտել,—գրում էր հայտնի վերանորոգիչ ղոկոսոր Մարտին Լուիերը 1524 թվին լույս տեսած և վաճառականության ու վաշխատությանը նվիրված մի գրքում,—վոր առքն ու վաճառքն անհրաժեշտ վարժողությաններ են, առանց վորոնց չի կարելի կառավարվել: առանձնապես այս ճիշտ է այն առարկաների վերաբերմամբ, վորոնք ծառայում են անհրաժեշտ կարիքներին ու մեծարանքին բավարարության տալու համար: չե՞ վոր նահապետները նույնպես վաճառում էյին ու գնում անասուն, բուրդ, հացահատիկ, ուղ, կաթ ու այլ բարիքներ: Սրանք Ասածու պարգևներն են, վոր նա հանում է յերկրից ու բաժանում մարդկանց: Բայց արտաառանձնական առևտուրը, վոր ապրանքներ է ներմուծում կալկաթայից, ինչպես որին հակա՝ մետաքս, վոսկեղեն իրեր ու համեմունք, վորոնք ծառայում են շոռլության ու վոչ թե սղաի համար»

*) В. СВЯТЛОВСКИЙ, іер. 152,

և դուրս եկ ծծում յերկրից ու մաղկանցից փող. — այս-
պիսի անկողնիք քաղաքների չե... Աստված իրա-
վունք է տվել, — ծագում է Լուսինքը, — վար մենք դեր-
մանացնենք մեր փսիկին ու արծաթը տանք արիչ յեր-
կիրներին, ամբողջ աշխարհը հարստացնենք, իսկ ինք-
ներս աղքատ մնանք: Անդլիան շատ ավելի քիչ փսիկ
կունենաք, յեթև մենք նրան թողնե՛լինք յուր գործվածք-
ները: Պարտուգալիայի արքան էլ քիչ փսիկ է կու-
նենար, յեթև նրան թողնե՛լինք յուր համեմ-
ները: Յեթև մարդ հաշվե, թե ղերմանական յերկիրնե-
րից առանց կարիքի ու պատճառի վարքան է փող ար-
տահանվում միայն Ֆրանկիստրաի չուկան, ապա կը-
գարմանա, թե ինչպես է նույնիսկ մի գրուշ մնում գեր-
մանական յերկիրներում»:^{*)}

«Վստիկա պակասության ընդհանուր ու հետափոխ
պատճառն այն է, — ասում է Մարտին Լուսինքից մաս-
մի գար հետո, 1622 թվին անդլիացի Միսսելդենը
«Անդլիայի ազատ ասեփառքը» գրքում, — վար մենք
չափազանց շատ եմք գործածում ոտարեկրյա աղ-
յանքներ, վարմի փոխանակ մեզ համար ոգտակալ
լինելու՝ վնասակար են հանդիսանում, վարվեհտն զըր-
կում են մեզ այնքան փողից, վար կարող եք ներմուծվե
այս դատարկ բաների փոխարեն: Մենք շատ մեծ քան-
կությամբ ապտում ենք Սպանիայի, Ֆրանսիայի,
Մերձհունաստան չրջանի ու արեփեյան յերկիրների ղե-
նե, Սպանիայի չամիչ, Արեփեյի կորինթյան քիճի,
Դեննեկաուի նուրբ ու կոպիտ կապիկներ, Բապիսիայի մե-

տաքսյա գործվածքներ, Արեմոյան Հեղկաստանի հա-
մեմներ. — այս բոլորը մեզ համար անհրաժեշտ կարիք
չե, բայց մենք դնում ենք այս բոլորը կոնխիկ փո-
ղով»:^{*)}

«Հայանի յե, — գրում էր Ռուսաստանի նշանավոր
մերկանտիլիստ բարոն Լյուբերտան, այն Լյուբերտար,
• վարից աղգվելով Պետրոս Մեծը գործնականապես պատ-
վառում էր մերկանտիլիզմը Ռուսաց աշխարհում, —
վար մի քանի յերկիրներում քեե մեծ անեփառն են
տնում, բայց կապտակները քիչ են ոգտվում նրանից:
Այս պատճառ է այն ժամանակ, յերբ բնակիչներն ի-
րենց արդյուքները հում են վաճառում. այս գեպում
ուրիշ յերկիրներին հաղապահները մշակում են և ոտա-
նում մեծ ոգուա, մինչդեռ այս արդյուքներին տերերը
նում մեծ ոգուա, մինչդեռ այս արդյուքներին տերերը
չարքաչ կյանք են վարում: Կամ այս պատահում է այն
ժամանակ, յերբ մի յերկրում ռաւար ապրանք ավելի
յեն սպառում, քան կարող են փոխարենը հատուցանել
տեղական արդյուքներ արտահանելով. այս գեպում
բալանը պետք է վնարել փողով, և յերկիրն անհրաժեշ-
տորեն կսկսե հետգետե ավելի ու ավելի աղքատ-
անք»:^{**)}

Կարծում ենք, վար Գերմանիայի, Անդլիայի ու
Ռուսաստանի հիշյալ յերեք հեղինակներին — Մարտին
Լուսինքի, Միսսելդենի ու բարոն Լյուբերտանի մերկան-
տիլիստական հասկացությունն, այլ և Ազամ Մահմադի վե-
րաթյունը գաղափարով հայ հրապարակախոսի ստան-

*) К. Маркс. «Критику политической экономии»
пер. П. П. Румянцева, СПб. 1907. յեր. 123

*) Նույնը, յեր. 122:

**) В. Святловский, յեր. 161:

ների հետ կարելի չէ հանգչել միայն մի յեղբակացու-
թյան, այն է, վոր ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆԸ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱՐԸՍ-
ՏՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐՈՎ ՄԻ ԱՆ-
ԿԱՌԿԱԾԵԼԻ ՄԵՐԿԱՆՏԻԼԻՍՏ Ե:

XVI

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, վոր հայ հրա-
պարակախոսի մերկանտիլիստ լինելն այնքան էլ ուշա-
դրութեան արժանի իրողութիւն չէ: Մերկանտիլիստ-
ներ չստ են յեղել, — կրացական չեն անտարբերու-
թյամբ, — Նալբանդյանն էլ նրանցից մեկը: Բայց խն-
դիրն էլ հենց այս է, վոր հայ մերկանտիլիզմը տնտեսա-
պիտակամ հիշյալ պայրոցի մի նոր, մինչև այժմ անհայտ
նյութավորութիւնը լինելով այս ուղղութեամբ պատ-
մութեանը հարստացնում է վոչ միայն Բախալապիս,
այլ և վարակապես:

Նախ քան ասածներս սպացուցանելը հարկավոր
է մի փոքրիկ նախադատարասութիւն: Բնապատմական
ճշմարտութիւն է, վոր յուրաքանչյուր աշխարհագրա-
կան գոտի ունի յուր հատուկ բուսականութիւնը.
նույնպէս մի ճշմարտութիւն է նաև այն, վոր յեր-
բեմն միեւնոյն բույսը կարող է աճել յերկու գոտում ել:
Ըստ յերեվոյթին այս հակասութիւն է, բայց այս հա-
կասութիւնը լուծվում է հեշտութեամբ, յերբ նկատի
լենք ունենում, վոր մի բույս ուրիշ գոտի փոխադրվե-
լով զգալի փոփոխութիւնների յէ յենթարկվում: Բույ-
սի մի գոտուց մյուս գոտին անցնելը վոչ միայն չէ հա-
կատում բնապատմական հիմնական ճշմարտութեանը,
թէ յուրաքանչյուր գոտի ունի յուր հատուկ բուսակա-

նութիւնն, այլ, ընդհակառակն, անհերքելի էրպայով
հաստատում է նույն թեղիսը, վորովհետեւ բույսի բոլոր
մասերի փոփոխութիւնը՝ լինելով հետեւանք նոր մի-
ջավայրի՝ անփխտելի վկայութիւն է նոր գոտու աղէ-
ցութեան, աղղեցութիւն, վոր ձգտում է գոտուն հա-
մապատասխան բուսականութիւն ստեղծել:

Ժիշտ նույնպէս յերեվոյթական հակասութիւն
ու իրական հաշտութիւն գոյութիւն ունի նաև իդեո-
լոգիական աշխարհում: Իդեոլոգիաների պատմու-
թիւնից հայտնի չէ, վոր յերբեմն միեւնոյն ուղղու-
թիւնը տարբեր ժամանակներում հանդէս է գալիս իր-
ական գանազան դասակարգերի իդեոլոգիա. այն ուս-
մունքը, վոր այսօր վոդեվորում է շահագործողին,
վաղն զմայլեցնում է նրա զոհին: Այս խոսքերն ըստ
յերեվոյթին հակասում են այն աշխարհայացքին, ըստ
վորի յուրաքանչյուր դասակարգ ունի հատուկ հոգե-
լանութիւն, իդեոլոգիա, վորը խտրով տարբերվում է
հասարակական մյուս խմբերի իդեոլոգիաներից: Բայց
իրոք այստեղ վոչ մի հակասութիւն չկա. ճիշտ է այն,
վոր յուրաքանչյուր դասակարգ ունի հատուկ իդեոլո-
գիա, ոսկայն ճիշտ է նաև այն, վոր իդեոլոգիան կա-
լիսութիւնը վերանում է բոլորովին, յերբ հիշում
ենք, վոր ամեն իդեոլոգիա դասակարգից դասակարգ
անցնելով մեծ փոփոխութեանների յէ յենթարկվում,
ստանում է նոր կերպարամբ այնպես, ինչպես արեղակի
լույսն յերանդալօր ապակիների միջից անցնելով գու-
նազան գույներ է ստանում:

Յույց տալու համար, վոր, հիրավի, իդեոլոգիա-

հերն անցնում են գատակարզից գատակարդ և այս գեղ-
ջում մեծ փոփոխություններ կրում, սոցիալոգիական
նոր բովանդակություն ստանում, — բավական և մատ-
նանիշ լինել միայն քրիստոնեություն վերա: Ահա մի
սեմոնք, փոր առաջ գալանում էյին ձկնորսներն ու
ժուրացիկ չբախտներն, իսկ այժմ՝ նրանք, խորնց մի
ժառի վրա ավելի հարստություն կա, քան աճրոզ
Յերուսաղեմի համայնքում: Ահա մի ուսմունք, փոր
առաջ բուն եր գրել մի ին կատակամբաներում ու խոր-
խուլ խրճիթներում, իսկ այժմ բազմում և Վատիկանի
ապարանքում ու յերկրակալների պալատներում: Ահա
մի վարդապետություն, փորի հետեւողները հնում չա-
բին չէյին հակառակում, իսկ այժմ վոլեւորում են
աշխարհակույ միլիտարիզմով: Յեւ վերջապես ահա մի
կրոն, փոր յերբմն ունեւորներին դժուր եր աքսորում
և քարոզում եր չաղիկը մալ բնկերոջն, իսկ հիմա
գաշնակցելով աշխարհիս հզորների հետ՝ բնական ու
արդար և հայտարարում այն կարգերը, վերտեղ ան-
թիվ բյուրաւորների տանջում, զոհում ու մաշկում են
իրեն անբան սպանողների: Այնտարանք գալանել են
և՛ տերն ու սորուկը, և՛ աղնվականն ու ճորար, և՛ վար-
դեան ու աշկերար, և՛ արդյունաբերողն ու բանվորը,
բայց փո՛րքան տարրեր և սրանց յուրացրածն Ավետա-
քանից: Մի տեղ այս մասնավոր սեփականությունը
հովանավորող մատչան և, մի ուրիշ տեղ՝ բնդհանուր
հեղականությունը ջատագովող գիրք: այնտեղ սրանով
բանությունն են արդարացնում, այստեղ աղատու-
թյունը փառաբանում: մերթ այս ուղեկից և աշխարհա-
կանի սրնամոյր սրին, ինկիկիտորի բոցափայտ խո-

բույկին ու դահճի բարձրագիւր կառավարանին, իսկ
հաճախ ել հանդչում է հալածյալի, վատաւկյալի ու
բեռնավորի հալածացող, հուսացող ու սիրող կրծքի
վրա...

Քրիստոնեությունը միակ որինակը չէ իդեոլո-
գիաների պատմության մեջ: կրոնական, ինկիստիա-
յական, գրական և այլն շատ ուղղություններ կան
վարոնք տարափոխիկ անցյալ են ունեցել: Այսպիսի-
ներեց և նաև մերկանտիլիզմը, փոր միշտ ու ամենու-
րեք միևնույն կերպարակով չէ յերեւացել: Այսպե-
սեք միևնույն ուղղությունն այլ բնավարություն է
որինակ՝ ինչպալ ուղղությունն այլ բնավարություն է
ունեցել Արեւմտյան Յեւրոպայում և բոլորովին այլ
Թուաաստանում:

Արեւմտյան Յեւրոպայում մերկանտիլիզմը հան-
գես յեկալ այն ժամանակ, յերբ նոր գտնված ցա-
մաքներն ու նոր ճանապարհները յեւրոպական ապ-
րանքների համար ընդարձակ չուկա էյին բաց արել
Արդյունքներն ապրանք գարձել էյին, բայց բանվո-
րական ուժը՝ դեռուս վոչ: Իչխում եր յերկրադործա-
կան ուժը՝ դեռուս վոչ: Իչխում եր յերկրադործա-
կան ու արհեստավորական արտադրությունը: կապի-
կան ու արհեստավորական արտադրությունը դեռ ևս չկար
ապիստական արդյունաբերություն դեռ ևս չկար
Բուրժուազիան ողուտ քաղում եր վոչ թե արտադրու-
թյունից, վոչ թե բանվորի ուժը գործադրելով ու-
հալեյալ աշխատանք խելով, այլ փոխանակությու-
նից, սերիշների արտադրած արդյունքները վաճառե-
լով: Ահա այս գրության պատկերացումը մարդկանց
գիտակցության մեջ, վաճառական դասի պրակտիկան
թերեւայի մեջ հանդես եր գալիս մերկանտիլիզմի
կերպարանքով: Մերկանտիլիզմն Արեւմտյան Յեւրո-

որպեսզի անել տրական բուրժուազիայի իդեոլոգիան եր :

«Պետրոս Մեծը,—գրում է ուսու պանդխտական
վ. Սվլյատովսկին,—էթմենարով մերկանտիլիզմի ու-
ղիով բնթանալ՝ ուրիշ հնար չունենր գործադրելու,
քան յեթե աչն պատվաստել կառավարության միջոց-
ներով ու դարձնել կենտրոնական իշխանության մե-
նաշնորհ։ Այսպիսով մերկանտիլիզմը մեղանում չեր
դարգանում բնական ճանապարհով, այլ արհեստական
կերպով պատրաստվում եր, այսինքն բուրժուական աշխ-
նատակներին ու խնդիրներին համար եր նշանակվում է
ծառայում, քան Արևմտյան Յեվրոպայի մերկանտիլ-
իզմը։ Պետրոսի նպատակն եր՝ ստեղծել հզոր արտա-
քին քաղաքական ուժ թեկուզ ի վնաս ժողովրդի նեղ-

Այսպես ուրեմն. Արեվմտյան Յեվրպայում մեր-
կանտիլիզմը հանդես է գալիս իբրև բուրժուազիայի
իդեոլոգիա, իսկ Ռուսաստանում՝ փողի համն ա-
ռած կալվածատեր ազնվականության:

Հայ հրապարակախոսի համար, ինչպես տեսնո՞ւմ եմ, իդեալական են աշխարհի կարգերը, վտրտե՞լ հասարակության մեծ ամառնաթշունը սլարաւորո՞ւմ և լեքկրա-գարժութշունով, աշխինքն վտրտե՞լ գոտակարգերի մեջ

ամենահզօրը գյուղացիութեանն է։ Նրա կարծիքով իբրեւ աշխարհի գրութեան կարող է ստեղծվել այն ժամանակ, յերբ հոգի մամռավար սեփականութեանը վերացած լինի և հոգին ևլ համայնացրած։ Նախանշյանը բարոյում և արտադրութեան վաղ թե սեփական սպասման համար, այլ չուկայի։ Բնական անտեսութեան փոխարեն ջատագործում և սպրանքային ու փողային արեւտեսութեանը, միայն այնպիսի պայմաններում, միայն այս անտեսութեանը շինտես գյուղացիութեան չահերին։ Այս պայմաններն յերեք են. 1. վաճառական ու արքյունարերոյ գառակարգը պետք է կարգէ փոքրամասնութեան։ 2. այս գառակարգը նախապէս գրամական սփանդակութեան տա գյուղացիներին, փոքրեղծի ուրանը կարողանան կրկնապատիկ ցանկ ու հնձել և 3. արքյունարերոյ ու վաճառական գառակարգը մշակել ու վաճառել միայն շինականի արտադրած արքյունքները։ Ներմուծող առեւտուրի փոխարեն, միւրը հայ հրապարակախոսն անվանում է յեմրոպացոյ համար ծառայութեան ու միջնորդութեան, և միւրը յերեմին կարող է սպասկար լինել վաճառականին, բայց փոշ ընդհանրութեանը, — նա առաջարկում է սպրային վաճառակաւութեան, աշխինքն գյուղացու արքյունքների արտահանութեանով գրադվող առեւտուր։ Միայն այսպիսի առեւտուրը գրամի շրջանառութեանը կմայնէ սպրի մեծամասնութեան, յերկրագործ մասսայի մէջ։ շինականի ձեռքը փող կանցնի, և նա կսկսէ փոքր ինչ ազատ չունառնել։ Աղքային վաճառականութեանը ոգուտ կրեթի թե առուտուրով պարապողին և թե մանավանդ գյուղացիութեանը, միւր է հասարակութեան հիմքը, լծակը,

չարժարանը։ «Յերկրագործութեան» հեղինակը արգտում է ստեղծելու հարուստ, բայց աշխատավոր գյուղացիութեան և միմիայն այս դասակարգի շահերի տեսակետից և քարոզում մերկանտիլիզմ։

Կարծում ենք, միւր մինչաթմյան մեկնութեաններն իրավունքն են տալիս մեզ հետեւյալ յեղրակացութեան հանգեւու. մինչդեռ Արեւմտյան Յելլոպայում մերկանտիլիզմն ապարեգ է յեկել իբրեւ առեւտրական բուրժուազիայի իդեոլոգիա, մինչդեռ փուստտանում նույն ուղղութեանն հանդես է յեկել իբրեւ կալվածատեր սպանվականութեան իդեոլոգիա, մեզանում, ընդհակառակը, մերկանտիլիզմը փառաբանվել է իբրեւ գյուղացիութեան բարորութեանը նպաստելու մի միջոց. նրանով վոգեվորվել է հայ գյուղացիութեան բերքետիկը։

ՀԱՅ ՄԵՐԿԱՆՏԻԼԻԶՄԸ ԳՅՈՒՂԱՅԻՈՒԹՅԱՆ ԻՎԵՈՒՈԳԻԱ Ե։

Այս հետաքրքրական հայտնութեան է փոշ միայն հայոց գրականութեանն ուսումնասիրողի համար, այլ և ուշագրավ նորույք նույն իսկ տնտեսագիտութեան պատմութեան հանդիսարանում։

* * *

Ավարտելով այս պատճառանգրական ախարկը՝ մեզ մնում է ավելացնել, միւր Նալբանդյանի «Յերկրագործութեան» վերլուծութեանը խախտում է ի միջի այլոց նաև հիմունքն այն հայացքի, ըստ վորի 50—70 քվականների ռուսահայ գրականութեանը միայն բուրժուազիայի իդեոլոգիա յե ներկայացնում։ Սույն հա-

յացքը պաշտպանողներին ի հերքումն կարող ենք մատնանշել հայ հրապարակախոսին, վոր դեպի համայնացրած հոլն ու մանր յերկրապործությունն եր կոչում տրուէ, աղքատ ու պանդուխտ աղղակիցներին:

Աշխարհիս հզորների ջատագովը չեր Սիմեոն Մանիկյանն, այլ զրկվածների ու տառապալների: Յուր կյանքով ու մահով այս նոր Գրակեղոսը հաստատեց, թի իրավունք ունեւր յուր մասին զրեւու այն տողերը, վորոնք տպված են «Յերկու տողի» մէջ:

«Մենք ազատակամ նվիրեցինք մեզ հասարակ ժողովրդի իրավունքը պաշտպանելու: Մեր անձը և գրիչը չնվիրեցինք հարուստներին. նոքա յուրյանց արծաթի թումբերի տակ միշտ անխոցելի յեն նաև բռնակալների իշխանության մէջ: Բայց այն խեղճ հայը, այն հարլտահարված, վողորմելի, աղքատ, մերկ և քաղցած հայը, վոչ միայն ճնշված ոտարներից և բարբարոսներից, այլ և յուր հարուստներից, յուր հոգեվորներից... ահա այն հայը ամենայն արդարացի իրավունքով զրավում է մեր ուշադրությունը, և նորան դարձյալ առանց և վայրկենական յերկմտության նվիրեցինք մեր բոլոր կարողությունը: Պաշտպանել այն հայի առաթուր կալված իրավունքը՝ է մեր կյանքի բուն խորհուրդը և նպատակը: Յեւ այս նպատակին հասնելու համար չե պիտուրնկրկենք վոչ բանտի և վոչ աքսորի տուջև, վոչ միայն բանիվ և գրչով, այլ և զենքով և արշունով, յիթե մի որ արժանի լինինք զենք առնուլ մեր ձեռքը և մինչև այժմ քարոզած ազատությունը նվիրել և սրբել մեր արյունով»:

Ոտարներից ու բարբարոսներից, այլ և յուր հարուստներից ու հոգեվորներից հարստահարված, վողորմելի, աղքատ, մերկ ու քաղցած հայը յերբեք չի մոռանա կամ իշխնի նահատակին, վորը թեև վաղ մեռավ, բայց յերկար ապրելու յե նրանց սրտում, վորոնք յերկրպագու յեն ժողովրդի բարորության վսեմ իդեալին:

1912 թ. հունվար—փետրվար.

Կախ ավամ:

ԹԱԴ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆԻ

ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ (ԳՐԱԿԱՆ—ՊԱՏՄԱԿԱՆ)

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

I. ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐԳՈՒՅԿՆԵՐՈՎ,

1. Խաչատուր Աբովյան.—Գրական-պատմական վերլուծություն, Վաղարշապատ, 1910.
2. Հոդվի վիշտը Մուրացանի յերկերում.—Գրական-պատմական վերլուծություն, Վաղարշապատ, 1911.
3. Միֆայել Նալբանդյան.—Գրական - պատմական վերլուծություն, Ա. տպագրություն, Վաղարշապատ, 1913. Բ. տպագրություն, Յերեվան, 1928.
4. Հայ գյուղը Հովհաննես Թումանյանի յերկերում.—Գրական-պատմական ակնարկ, Յերևան, 1924.
5. Կարլ Մարքսի տնտեսական զարգացման քեդրիան.—Ա. տպագրություն, Յերևան, 1925. Բ. տպագրություն, Յերևան, 1926.
6. Անհայտ աղանդավորներ հայոց մեջ XVI ու XVII դարերում.—Հավելված Գրասերի որսերից, Վիեննա, 1926.
7. Հաս, սակ ու բաժ.—Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմության խնդիրների շուրջը, Յերևան, 1926.

8. Արսեն Թոխմախյան.—Գրական-պատմական ակնարկ. հավելված՝ Առաջին զաղափարական ավազակը հայոց մեջ—Մերկե-Կուլարի Տեր Մղրախ 1791—1792 թ. թ., Յերևան, 1926.
9. Մի գաղտնիք հայ վիմական արձանագրությունների մեջ ու նրա նշանակությունը Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմության համար, Յերևան, 1927.

10. Նոր Բայազդի նորագյուտ սեպագիրն ու նրա հնագիտական միջավայրը, Յերևան, 1927.
11. Յերկու եջ Հայաստանի վառոգման պատմությունից ու նրանց գործնական հետևանքները, Յերևան, 1927.

II. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ

- ✓ 12. Միջավայրի քեդրիան («Գեղարվեստ» հանդես, Թիֆլիս, Բ. տարի, 1909, №3),
13. Շիրվանզադեյի վեպերի նյութը.—(«Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1910, № № 4 ու 5),
- ✓ 14. Մերկանդիլիզմը հայոց մեջ.—(«Հորիզոն» որսեր, Թիֆլիս, 1913, № № 268 ու 269),
- ✓ 15. Հանգույցի լուծումը.—Մեքայեղ Նալբանդյանի աշխարհայացքի բնորոշման խնդրի շուրջը («Հորիզոն» որսեր, Թիֆլիս, 1914, № № 6, 10, 15 ու 21),
16. Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանի ծածկագիրը («Բանբեր Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտի», գիրք Ա-Բ, Վաղարշապատ, 1921—1922),

17. Կարծեցյալ Շապուհը. — «Պատմություն
Բաղրատունույ» գրքի հեղինակը վր
ինգրի չուրջը («Բանբեր Հայաստանի
կան Ինստիտուտի», գիրք Ա-Բ, Վա
սկատ, 1921—1922),
18. Հայ ազատագրական շարժման յերկու հաս
դարի վերջերում («Նորք» հանդես, 1922, Ա. գիրք),
19. Բահրան ու մյուսքը XVII—XVIII դարե
րում («Նորք» հանդես, Յերևան, 1923, Բ.
գիրք),
20. Յերկրագործական հավելյալ արդյունքի
XVII—XVIII դարերում ու XIX դարի ա
րում. — («Նորք» հանդես, Յերևան,
Գ. գիրք),
21. Հայ անդրանիկ պարբերականն ու նրա խմբ
ը («Վերելք» հանդես, Յերևան, 1924, Ե.
գիրք),
22. Ֆրանսական մեծ հեղափոխությունն ու
մանակակից հայերը («Նորք» հանդես,
Գ. գիրք),
23. «Կոմունիստական Մանիֆեստի» հայերեն
մանուկությունները 1887-ից մինչև 1
ը («Վերելք» հանդես, Յերևան, 1924, Ե.
գիրք),
24. Հայաստանում բամբակագործությունը
կանգնելու և ընդլայնելու հնգամյա
1924—1929 թ. թ. («Վերելք» հանդ
րևան, 1924, № 4-5),
25. Միերը հայոց մեջ. — Նյութեր հայ կրոնի
մուսթյան համար («Հանդես Ամսորյա»
նա, 1927 թ. № 8-ից սկսած) :

ՍՏ ԵՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԼՈՒՅՍ ԿՏԵՍՆԵՆ
շինականի ու գեղջիկու աշխատավարձը
հիկեդերորդ դարում (գեկուցված և Հայաստա-
նի Գիտության և Արվեստի Ինստիտուտի
պատմական-հասարակագիտական բաժնում
1927 թ. հոկտեմբերի 15-ին),
նաև. — Հայաստանի տնտեսական զարգացման
պատմության խնդիրները,
յերեն գրավոր նումերացիայի զարգացման հա-
մառոտ ուրվագիծ,
նիկի գները XV—XVIII դարերում ու
նա-հայերեն տնտեսագիտական տերմինաբանա-
կան բառարան :

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0382734

70.153

ԳԻՆԸ I ՌՈՒՔԼԻ